

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και
Ιστορία της Τέχνης»
Ειδίκευση «Ευρωπαϊκή Ιστορία»
«Γυναίκες και Μεταρρύθμιση: Ελπίδες, απογοητεύσεις και νέες προσλήψεις
των γυναικείων υποκειμένων στις προτεσταντικές κοινωνίες. 16^{ος} – 17^{ος}
αιώνες»
Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
Αικατερίνη Σκουλούδη

Τριμελής Επιτροπή:
Κώστας Γαγανάκης, Αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας
(ΕΚΠΑ)
Νικολέττα Γιαντσή, Καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Μεσαιωνικής Ιστορίας (ΕΚΠΑ)
Ανδρονίκη Διαλέτη, Επίκουρη καθηγήτρια Πρώιμης Νεότερης Ευρωπαϊκής
Ιστορίας (ΙΑΚΑ/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

Αθήνα 2021

Σύντομη παρουσίαση:

Τα ενδιαφέροντα της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας εκκινούν από τα ερωτήματα της ιστορίας του φύλου ως προς την επίδραση των ιδεών και των πολιτικών της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στην πρόσληψη των γυναικείων υποκειμένων. Μέσα από την ανάλυση τριών κειμένων πουριτανών θεολόγων και κληρικών συγγραφέων, θα επιχειρηθεί η ανάσυρση των προτύπων και των θεσμοθετημένων ορίων της δράσης των γυναικών στην Αγγλία του ταραγμένου 17^{ου} αιώνα. Παρά το πλήθος παραδειγμάτων της γυναικείας δράσης και τη δημοσίευση έργων γραμμένων από γυναίκες συγγραφείς για θέματα θρησκευτικό-πολιτικής φύσεως κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι τα πρότυπα και τα όρια της γυναικείας δράσης, όπως προβάλλονταν από τους μεταρρυθμιστές θεωρητικούς, μάλλον οδήγησαν στην αυστηρή περιχαράκωση της γυναίκας μέσα στο νοικοκυριό και υπό την επίβλεψη του συζύγου της. Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται, και μέσα από τη διερεύνηση των πολιτικών αντιμετώπισης των εγκλημάτων που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, όπως η πορνεία, η βρεφοκτονία και η μαγεία, και που στόχευαν στην ανάδειξη της ανάγκης για πατριαρχικό έλεγχο επί της ‘εγγενούς’ γυναικείας αδυναμίας.

The interests of this master's thesis stem from the questions of Gender History, regarding the influence of the ideas and policies of the protestant Reformation on the conception of the female subject. Through the analysis of three texts written by puritan theologians and clergymen, an attempt will be made to trace the standards and institutionalized limits of women's action during the turbulent 17th century in England. Despite the many examples of women's actions and the publication of works written by women writers on religious and political issues during the 16th and 17th centuries, it seems that the patterns and the limits of women's action as projected by Reformation theorists, have rather led to the strict demarcation of women in their households, and under the supervision of their husbands. The same conclusion can be drawn through the investigation of state policies regarding crimes that were inextricably linked to female sexuality, such as prostitution, infanticide and witchcraft, and that highlighted the need for patriarchal control over the ‘inherent’ weaknesses of women.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Ενότητα 1 ^η : Ιστοριογραφία και θεωρητικά εργαλεία για την επίδραση της Μεταρρύθμισης στα γυναίκα υποκείμενα.....	9
Ενότητα 2 ^η : Ανάλυση πρωτογενούς υλικού	18
William Perkins, “Christian Oeconomie, or A Short Survey of the Right Manner of Erecting and Ordering a Familie, according to the Scriptures”, 1609.....	19
Richard Brathwaite, “The English Gentlewoman”, 1631.....	23
William Gouge, “Of Domestical Duties, Eight Treatises, An Exposition of the Part of the Scripture out of which Domestical Duties are raised”, The Third Edition, 1634.....	31
Ενότητα 3 ^η : Ευκαιρίες ως προς τη δράση των γυναικών.....	37
Εκπαίδευση, Θρησκευτική και Κοινωνική εξεγερτικότητα	38
Η πρόσληψη των γυναικών υποκειμένων από τις κοσμικές αρχές και τους συγγραφείς της Ελισαβετιανής και Ιακωβίνειας περιόδου.....	43
Η γυναίκα «απάντηση».....	47
Ενότητα 4 ^η : Ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας στη Μεταρρυθμισμένη αγγλική κοινωνία.....	54
Η αντίθεση μεταξύ ηθικής γυναίκας και πόρνης. Ο όρος «πόρνη» ως μεταφορά.....	54
Η αντιμετώπιση των γυναικών ως θυτών ή θυμάτων σε ένα αυξανόμενο πατριαρχικό νομικό σύστημα.....	62
Το έγκλημα του βιασμού.....	62
Το έγκλημα της βρεφοκτονίας.....	66
Συμπεράσματα.....	71
Βιβλιογραφία.....	73

Εισαγωγή:

Η παρούσα εργασία αφορά τις προσλήψεις και τις αναπαραστάσεις των γυναικείων υποκειμένων, με εστίαση στον αγγλικό χώρο, κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Μια περίοδο ευρύτατων κοινωνικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών που προκλήθηκαν από γεγονότα και φαινόμενα όπως η ολοένα και μεγαλύτερη χρήση της τυπογραφίας, η ανάπτυξη του καπιταλισμού, οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις, η επιστημονική επανάσταση, η αστικοποίηση, καθώς και οι προσπάθειες ηθικοποίησης του πληθυσμού και πολιτισμικής και κοινωνικής αναμόρφωσης του πληθυσμού της υπαίθρου. Η κοινωνική ιστορία και η ιστορία των γυναικών, που παρέχουν τα βασικά μας εργαλεία, δεν κινούνται σε αυστηρά πλαίσια καθορισμένων χρονολογήσεων.¹ Για αυτόν τον λόγο, τα χρονικά όρια της έρευνας απλώνονται στους ταραγμένους 16^ο και 17^ο αιώνες, με σκοπό να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα ως προς τα στερεότυπα περί της φύσης και της θέσης των γυναικών στην κοινωνία, τη γυναικεία δράση και τη γυναικεία υποτέλεια.

Θα επιχειρηθεί λοιπόν μέσα σε αυτά τα χρονικά περιθώρια η ανάδειξη των μεταβολών που προκλήθηκαν στις αναπαραστάσεις της γυναικείας φύσης και στους ρόλους των γυναικών στην ευρωπαϊκή, και πιο συγκεκριμένα στην αγγλική κοινωνία, και πως συνδέονται με τους παραπάνω αξιοσημείωτους μετασχηματισμούς, και ειδικά με την προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Οι νέες νοηματοδοτήσεις που προκύπτουν μετά την εξάπλωση της προτεσταντικής ιδεολογίας δεν είναι ολοκληρωτικά νεωτερικές, αφού αντλούν πολλά στοιχεία από το μεσαιωνικό παρελθόν. Οι γυναίκες θεωρούνται κατώτερες των ανδρών, ικανές για το απόλυτο καλό και για το απόλυτο κακό, χρήζουσες καθοδήγησης και σεξουαλικά απείθαρχες.² Οι θεωρήσεις αυτές αντλούν τόσο από τα κυρίαρχα χριστιανικά διανοητικά περιβάλλοντα της εποχής, όσο και από την αρχαιοελληνική σκέψη, βασιζόμενη στον Αριστοτέλη, που τεκμηριώνει την ατελή φύση των γυναικών. Όμως, οι αλλαγές που έλαβαν χώρα σε σχέση με τη θέση και τους ρόλους των γυναικών στις προτεσταντικές κοινωνίες κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, ήταν σημαντικές. Οι μεταβολές αυτές έχουν μελετηθεί από πλήθος ιστορικών,

¹ Jacqueline Eales, *Women in early modern England, 1500-1700*, UCL Press, Taylor & Francis Group, 1998, σελ. 2. Alexandra Shepard, "From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500-1700", *Journal of British Studies*, Vol. 4, No. 2, Cambridge University Press, σελ. 281-295, σελ. 288.

² Θεοδώρα Σωτηροπούλου, *Σtereοτυπικές αποδόσεις του γυναικείου φύλου και πως αυτές διαμορφώνουν την πολιτική σκηνή της δυναστείας των Τυδώρ. Τα παραδείγματα της Μαρίας και της Ελισάβετ Τυδώρ*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019, σελ. 6, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2883534>.

με τον διάλογο για το αν είχαν θετική ή αρνητική επίδραση τελικά στις γυναικείες εμπειρίες να μην έχει οδηγήσει σε απόλυτα συμπεράσματα.³ Στην παρούσα εργασία, υποστηρίζεται η αρνητική τους επιρροή.

Για την καλύτερη πραγμάτευση του θέματος και την εναργέστερη ανάδειξη των κυρίαρχων ιστοριογραφικών ερωτημάτων της ιστορίας των γυναικών σχετικά με τη φύση και τους ρόλους των γυναικών κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, κρίνεται σκόπιμη μια πρώτη προσπάθεια ανάλυσης και ιστορικής πλαισίωσης πρωτογενούς υλικού. Θα γίνει αναφορά σε ορισμένους κανονιστικούς λόγους, κηρύγματα και εγχειρίδια καλών τρόπων από το ριζοσπαστικό πουριτανικό περιβάλλον της Αγγλίας των αρχών του 17^{ου} αιώνα, πριν από τον Αγγλικό Εμφύλιο. Αρχικά στην ηθικό-φιλοσοφική έντυπη πραγματεία του William Perkins, ενός Άγγλου κληρικού που στήριζε τους Πουριτανούς. Στη συνέχεια σε αποσπάσματα που αναφέρονται στα συζυγικά καθήκοντα από το εγχειρίδιο καλών τρόπων του Richard Brathwaite, ποιητή ευγενικής καταγωγής, «The English Gentlewoman», και, τέλος, στον οδηγό συμπεριφοράς, «Of domestical Duties», του William Gouge, ενός Άγγλου Πουριτανού, κληρικού και συγγραφέα. Μέσα από τη σύγκριση των διαφορετικών αυτών κειμενικών ειδών, θα επιχειρηθεί η ανάδειξη ορισμένων ερωτημάτων σε σχέση με τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της γυναικείας φύσης, με τα όρια του επιτρεπτού σχετικά με τη γυναικεία δράση στην οικογένεια, την εργασία, την ανατροφή των παιδιών και τη θρησκευτική πίστη και, τέλος, σχετικά με το αν και κατά πόσον η ποινικοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας εδράζεται στο δίπολο της ηθικής γυναικάς και πόρνης.

Στη συνέχεια θα γίνει λόγος για τη δράση των γυναικών. Σύμφωνα με την ιστορικό Merry Wiesner-Hanks, γενικότερα στη Δυτική Ευρώπη, μέσα από τον αναβρασμό που προκάλεσε η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, γεννήθηκαν ελπίδες για τις γυναίκες. Με τον υποβιβασμό του κλήρου ως μεσάζοντα μεταξύ Θεού και ανθρώπων, και την όλη φιλοσοφία της «ιεροσύνης

³ Αθηνά Σπανίδου, *Η Αγγλική Μεταρρύθμιση και η εδραίωση του Προτεσταντισμού μέσα από τη συμβολή των γυναικών, 1525-1560*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019, σελ. 4, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2876331>. Μελέτες που περιγράφουν με λιγότερο μελανά χρώματα τις συνέπειες της Μεταρρύθμισης για τις γυναίκες: Sherrin Marshall (ed.), *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe: Public and Private Worlds*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1989, Patricia Crawford, *Women and Religion in England, 1500-1750*, London, 1993, Steven Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. Μελέτες που εκλαμβάνουν ως αρνητικές τις συνέπειες της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης για την κοινωνική θέση της γυναίκας: Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*, Clarendon Press, Oxford, 1989, Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil, Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe*, Routledge, 1994, Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, Routledge, London and New York, 2000, Jacqueline Eales, *ό.π.* Μελέτες που υποστηρίζουν ότι η Μεταρρύθμιση δεν έφερε ιδιαίτερες αλλαγές στη θέση της γυναίκας στην αγγλική κοινωνία: Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800*, Yale University Press, New Haven and London, 1995, Sara Mendelson & Patricia Crawford, *Women in Early Modern England, 1550-1720*, Clarendon Press, Oxford, 1998.

όλων των πιστών», οι γυναίκες απέκτησαν φωνή, εκμεταλλευόμενες την αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας και τον ολοένα και μεγαλύτερο ρόλο του κηρύγματος για την κοινωνική πειθάρχηση και θρησκευτική ομογενοποίηση. Στη διαμάχη μεταξύ των δύο δογμάτων οι γυναίκες, ακόμη και εκείνες από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, ανέλαβαν ενεργό δράση με λέξεις και πράξεις. Πλήθος γυναικών συμμετείχαν στην προσπάθεια επιβολής του νέου δόγματος, ή στην υπεράσπιση του προηγούμενου, επιτίθονταν σε κληρικούς, ή προστάτευαν τις υαλογραφίες και τα αγάλματα των εκκλησιών τους.⁴

Στην ηπειρωτική Ευρώπη του 16^{ου} αιώνα, αλλά και στον αγγλικό χώρο, γυναίκες ευγενείς, και όχι μόνο, μέσα και από το νέο πνεύμα του μεταρρυθμιστικού κινήματος που ήθελε τους άνδρες και τις γυναίκες ίσους πνευματικά και το ίδιο άξιους σωτηρίας, αντιτίθεντο στην προτροπή του Αποστόλου Παύλου να απέχουν οι γυναίκες από τη θρησκευτική συζήτηση. Υπερασπίζονταν αυτή την ισότητα, τη δύναμη της πίστης, και τον Θεό ως μόνο κριτή τους, που ήρθε να υπερβεί τη γνώμη του συζύγου και πατέρα. Επηρεαζόμενες από τα θρησκευτικά κείμενα και τα παραδείγματα ιερών γυναικών, βρήκαν το θάρρος να εκφράσουν τη γνώμη τους. Όσον αφορά τα γραπτά τους, αλλά και την επιρροή που είχαν οι γυναίκες αυτές, φυσικά αυτά επηρεάζονταν από την κοινωνική τους θέση σαν ευγενείς ή σαν ηγέτιδες.⁵ Παράδειγμα στην Αγγλία αποτελεί η Katherine Parr, έκτη σύζυγος του Ερρίκου Η', η οποία μεταστράφηκε στην ευαγγελική πίστη, και το 1545 εξέδωσε το προσωπικό της προσευχητάρι με τίτλο "Prayers or meditations", το πρώτο θεολογικό κείμενο στην αγγλική γλώσσα γραμμένο από γυναίκα. Έως τότε, οι γυναίκες της αριστοκρατίας καταπιάνονταν μόνο με μεταφράσεις θεολογικών κειμένων, που δεν υπερέβαιναν τα όρια του επιτρεπτού και τύγχαναν ευρύτερης αποδοχής από το αναγνωστικό κοινό. Στο κλίμα εξάπλωσης της μεταρρυθμιστικής θεολογίας, που, όπως αναφέρθηκε, εξίσωνε πνευματικά τη γυναίκα και τον άνδρα ενώπιον του Θεού, αποδόθηκε ένας νέος, λειτουργικός, χαρακτήρας στις μεταφράσεις αυτές των γυναικών της αριστοκρατίας. Παράλληλα, η αυξημένη ζήτηση θρησκευτικών κειμένων λόγω της σχετικής διαμάχης, ενσωμάτωσε ευρύτερα τις πένες των γυναικών στην παραγωγή έντυπου υλικού.⁶ Βέβαια τα όποια γραπτά των γυναικών, πολύ λιγότερα σε σχέση με της κυρίαρχης πατριαρχικής τάξης⁷, κρίνονταν πάντα με βάσει έμφυλα αναπαραστατικά στερεότυπα και

⁴Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2000, σελ. 222.

⁵ Merry E. Wiesner-Hanks, *ό.π.*, σελ. 213, και 222-223.

⁶ Αθηνά Σπανίδου, *ό.π.*, σελ. 31-34.

⁷ Kirsi Stjerna, *Women and the Reformation*, Blackwell Publishing, United Kingdom & USA, 2009, σελ. 40.

προκαταλήψεις, ενώ πολλές φορές γινόταν αφορμή για την περαιτέρω ανάδειξη της γυναικείας ελλειμματικότητας.

Η διαδικασία της ελεύθερης γυναικείας έκφρασης και δράσης διήρκεσε πολύ λίγο. Με την εγκαθίδρυση της Μεταρρύθμισης και των εκκλησιών της, η γυναικεία δράση άρχισε να υποχωρεί. Όσες έγραφαν άφησαν της πένες τους μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, σε ορισμένες περιοχές και νωρίτερα. Παρότι έχει υποστηριχθεί ότι ο Προτεσταντισμός θα μπορούσε πολύ διασταλτικά να ιδωθεί ακόμα και ως νοηματικό σύμπαν από το οποίο αναδύθηκε ο φεμινισμός, σύμφωνα με τη γενεαλογία που τον συνδέει με τις δυνάμεις της προόδου και του ατομικισμού, η ιστορικός Lyndal Roper ανέδειξε, ότι ο δημόσιος και κατηχητικός λόγος της εποχής και ο καταστατικός μισογυνισμός περιόρισαν τις γυναίκες στο αυστηρά ιδιωτικό, στο νοικοκυριό τους, υπό την καθοδήγηση και στην υπηρεσία του συζύγου τους.⁸ Όποια γυναίκα δεν τελούσε υπό την κηδεμονία ενός άνδρα αντιμετωπιζόταν με καχυποψία, μιας και η φύση της δεν της επέτρεπε να σκεφτεί λογικά, να ελέγξει τις ορέξεις της και να πάρει αποφάσεις εκτός του νοικοκυριού. Μόνο μέσα από αυτό μπορούσε πλέον να δρα θρησκευτικά, συμφωνώντας πρώτα με τη γνώμη του συζύγου της, και ύστερα με το τί εκλάμβανε η ίδια σαν Λόγο του Θεού.

Παρόμοιες εξελίξεις παρατηρούμε και στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, όπως θα δούμε, κατά τα χρόνια που προηγήθηκαν του Αγγλικού Εμφυλίου, αλλά και κατά τη διάρκειά του, με πλήθος γυναικών να συμμετέχουν στις εικονοκλαστικές ενέργειες της πλευράς των Κοινοβουλευτικών, ή να προστατεύουν ενεργά τις εικόνες υποστηρίζοντας την πολιτική του Στέμματος.⁹ Στην περίπτωση αυτή της Αγγλίας δεν πρόκειται για αμιγώς θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις που οδήγησαν στις όποιες συγκρούσεις, αν και ο αναθεωρητής ιστορικός John Morrill υποστήριξε ότι ο Αγγλικός Εμφύλιος, και ο αναβρασμός που οδήγησε σε αυτόν, ήταν ένας καθυστερημένος θρησκευτικός πόλεμος.¹⁰ Οι ενέργειες αυτές, είτε θρησκευτικής είτε πολιτικής φύσης, μας αποκαλύπτουν σημαντικές πλευρές της γυναικείας υπόστασης και της αντιμετώπισής της.

Γενικότερα στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, βλέπουμε τη γυναικεία φωνή και δράση να αναδύεται όταν ελάμβαναν χώρα θρησκευτικές και πολιτικές διαμάχες. Οι αναταραχές αυτές, όπως είχε συμβεί και έναν αιώνα νωρίτερα κατά τη διάδοση του Προτεσταντισμού, έδωσαν

⁸ Lyndal Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, Clarendon Press, Oxford, 1989, σελ. 1-2.

⁹ Julie Spraggon, *Puritan Iconoclasm during the English Civil War*, The Boydell Press, Studies in Modern British Religious History, Volume 6, 2003, σελ. 233-234.

¹⁰ John Morrill, *The Nature of the English Revolution*, Routledge, London and New York, 1994, σελ. 10-15.

βήμα στις γυναίκες να συμμετάσχουν.¹¹ Πέρα από την, πιο παθητική, αλλά σημαντική δράση του συνόλου του γυναικείου πληθυσμού, μέσα στα νοικοκυριά και τις αγγλικές κοινότητες¹², η δημοσίευση από την Dorothy Leigh, και από άλλες γυναίκες της αριστοκρατίας και των μεσαίων στρωμάτων, οδηγών συμπεριφοράς, ποιημάτων ή φυλλαδίων, με τις τελευταίες να δημοσιοποιούν τις γνώμες τους σχετικά με τα σύγχρονά τους πολιτικά και θρησκευτικά θέματα, μας δείχνει ότι υπήρχε χώρος και για τις γυναίκες να συμμετάσχουν στο δημόσιο διάλογο.¹³ Επιπλέον η συμμετοχή των γυναικών από όλα τα κοινωνικά στρώματα προεπαναστατικά σε εξεγέρσεις κατά των Περιφράξεων, σε πουριτανικές εικονοκλασίες ή στις επιθέσεις κατά του αρχιεπισκόπου Λωντ, και τελικά η εμπλοκή τους στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές του Αγγλικού Εμφυλίου και στις θρησκευτικές σχέτες που μετέπειτα γεννήθηκαν, αναδεικνύουν το γεγονός ότι όσο τα πράγματα ήταν αποσταθεροποιημένα στη χώρα, και όσο δεν ήταν ξεκάθαρη η μορφή και η πολιτική του κράτους και της Αγγλικανικής Εκκλησίας, υπήρχε χώρος για τη γυναικεία γνώμη και δράση.¹⁴ Με την Παλινόρθωση όμως, και στα τέλη πλέον του 17^{ου} αιώνα, όταν όλα πλέον είχαν έλθει σε μια κάποια ισορροπία, ήταν πολύ δυσκολότερο για μια γυναίκα να διαρρήξει τα όρια της ευπρέπειας, της ταπεινής και σιωπηλής της υπόστασης, που περιοριζόταν στο ιδιωτικό. Μετά το διάλειμμα του επαναστατικού 17^{ου} αιώνα, θα έπαιρνε πολύ καιρό στις γυναίκες της Αγγλίας να φτάσουν πάλι κοντά σε μια βελτιωμένη θέση ή σε όποιο βαθμό πολιτικής εκπροσώπησης.¹⁵

Τέλος, σε σχέση με τις παραπάνω ιστοριογραφικές τάσεις ως προς τη θέση και την πρόσληψη των γυναικείων υποκειμένων, θα γίνει λόγος για ορισμένα εγκλήματα σχετικά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα και εμπειρία. Συγκεκριμένα για την πορνεία, ένα έγκλημα σχετικό με την ηθική και τη γυναικεία σεξουαλικότητα, τον βιασμό, που σχετίζεται με την ανδρική σεξουαλική βία και επιβολή και, τέλος, με το έγκλημα της βρεφοκτονίας, σχετικό με

¹¹ Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 1-3.

¹² Sharon D. Michalove, "Equal Opportunity? The Education of Aristocratic Women 1450-1540", σελ. 50-51, στο Barbara J. Whitehead, *Women's Education in Early Modern Europe. A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Inc., New York and London, 1999, σελ. 47-75.

¹³ Katherine Romack, "Monstrous Births and the Body Politic: Women's Political Writings and the Strange and Wonderful Travails of Mistris Parliament and Mrs. Rump", σελ. 226-227, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), *Debating Gender in Early Modern England, 1500-1700*, σελ. 209-230.

¹⁴ Αθηνά Σπανίδου, *ό.π.*, σελ. 67-68. Η δράση των γυναικών λάμβανε χώρα όποτε τα θρησκευτικά, κοινωνικά και πολιτικά πράγματα ήταν αποσταθεροποιημένα. Συμμετείχαν στις εξεγέρσεις κατά των Περιφράξεων (βλ. Sylvia Federici, *ό.π.*, σελ. 111-113), στον Αγγλικό Εμφύλιο (βλ. Ann Hughes, *Gender and the English Revolution*, Routledge, 2012), καθώς και στη μετέπειτα δράση των σεκτών (βλ. Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 82-83, και Ann Hughes, "Puritanism and Gender" στο John Coffey & Paul C. H. Lim, *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge University Press, 2008, σελ. 302). Επίσης, γυναίκες από τα ανώτερα στρώματα της αγγλικής κοινωνίας, δημοσίευαν έργα και λάμβαναν μέρος στον δημόσιο διάλογο του 17^{ου} αιώνα. Παράδειγμα αποτελεί εκείνο της Dorothy Leigh που θα αναλυθεί παρακάτω (βλ. Catherine Gray, *Women Writers and Public Debate in 17th Century Britain*, Palgrave Macmillan, 2007).

¹⁵ Katherine Romack, *ό.π.*, σελ. 227.

την ηθική, τη φτώχεια και την αδυναμία αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος. Η φεμινιστική ιστορία, αναλύοντας τις ιστορικές μορφές καταπίεσης στις ετεροφυλοφιλικές σχέσεις, αναδεικνύει το φύλο σαν ιστορική κατηγορία. Η ιστορία της πορνείας και του βιασμού, παρέχουν στον μελετητή πολλά στοιχεία ως προς την κατανόηση των κοινωνιών του παρελθόντος, αφού η κατωτερότητα και υποταγή με βάση το φύλο, καθώς και η αποτύπωσή της στο κοινωνικό και νομικό σύστημα, συνδέεται αναπόφευκτα με άλλες πτυχές της ευρύτερης κοινωνικής και έμφυλης καταπίεσης. Με την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, και με την οικογένεια να αποτελεί πλέον τη βασική παραγωγική μονάδα και να είναι ταυτόσημη της κοινωνικής κατάστασης των μελών της, η σεξουαλική συμπεριφορά των ανθρώπων ήταν όλο και περισσότερο υπό τη στενή παρακολούθηση κοσμικών και εκκλησιαστικών Αρχών.¹⁶ Για τους λόγους αυτούς, η αντιμετώπιση των σεξουαλικών, ηθικών ή κακοποιητικών εγκλημάτων, το περί αυτών λεξιλόγιο που χρησιμοποιούνταν από τις Αρχές, αλλά και η πρόσληψη της σημασίας τους πλέον από την κοινωνία, μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τη γυναικεία εμπειρία και τα έμφυλα στερεότυπα, όπως αυτά αποτυπώνονταν στις αντιλήψεις της εποχής.

Ενότητα 1^η:

Ιστοριογραφία και θεωρητικά εργαλεία για την επίδραση της Μεταρρύθμισης στα γυναικεία υποκείμενα.

Κατά την πρώιμη νεωτερικότητα διαμορφώθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι νεότεροι έμφυλοι ιδεότυποι. Αυτό γιατί οι έννοιες της ατομικότητας, της σεξουαλικότητας και του φύλου επηρεάστηκαν σημαντικά από την εδραίωση του καπιταλισμού, τις απαρχές τις αποικιοκρατίας και τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις. Η ηγεμονική μορφή του ιππότη και του ιερέα, που κυριαρχούσε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, θα αντικατασταθεί από εκείνη του αστού, ενώ ο πόλεμος και η ευλάβεια, από την οικογένεια και την εργασία.¹⁷ Ο πατριάρχης εδώ θα έχει μια νέα αντίληψη του ρόλου του ως κατηχητή του ποιμνίου.¹⁸ Ο Lawrence Stone στη

¹⁶ Lyndall Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe*, Routledge, London and New York, 1994, σελ. 53-56.

¹⁷ Ανδρονίκη Διαλέτη, «Ο Ιππότης, ο Ιερέας και ο Πατριάρχης: Όψεις του Ανδρισμού στη Μεσαιωνική και Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη», σελ. 217, στο Γλάυκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία. Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Αθήνα, 2015, σελ. 209-235.

¹⁸ Όλουεν Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Νεφέλη, Αθήνα 2003, σελ. 31.

μελέτη του για την οικογένεια στην Αγγλία κατά τη δεκαετία του 1970, χαρακτήριζε ως πατριαρχικό τον πρώιμο νεότερο οίκο. Γενικότερα η Αγγλία κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα ήταν μια κοινωνία πατριαρχική, υπό την έννοια ότι η πολιτική, κοινωνική, οικονομική και θρησκευτική ζωή κυριαρχείτο από άνδρες.¹⁹ Παράλληλα η ανάδυση του απολυταρχικού κράτους ευνόησε τη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, ενώ η κυριαρχία και ανάπτυξη του αστικού χώρου, αναδείκνυαν την οικογένεια σαν τον πυρήνα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η ισχυροποίηση του οικογενειακού θεσμού, με ό,τι αυτή συνεπάγεται, ήταν αποτέλεσμα κυρίως των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων που σχημάτισαν ένα νέο οικογενειακό ιδεώδες, προσαρμοσμένο στη νέα αστική πραγματικότητα.²⁰

Η ομαλή λειτουργία του νοικοκυριού στηριζόταν πλέον στη γυναικεία υπακοή, και στην υπευθυνότητα και αυτοσυγκράτηση του άνδρα, ο οποίος όφειλε να καθοδηγεί τα κατώτερα και υπάλληλα μέλη του νοικοκυριού και να τους παρέχει τα απαραίτητα υλικά αγαθά. Στην Αγγλία, βλέπουμε, όπως αναφέρθηκε, την παράλληλη ενίσχυση του πατριαρχικού οίκου και την εδραίωση της απόλυτης μοναρχίας. Στη θρησκευτική και πολιτική θεωρία της εποχής, ειδικά επί της βασιλείας των Ιακώβου Α΄ και Καρόλου Α΄ Στιούαρτ, είναι σαφής η αναλογία μεταξύ του οίκου, της επίγειας ζωής και του ουράνιου βασιλείου. «Ο πατέρας είναι βασιλιάς στον οίκο του, ο βασιλιάς είναι πατέρας του λαού του και στην κορυφή είναι ο Θεός, πατέρας και βασιλιάς».²¹ Η εξουσία του άνδρα μέσα στον προνεωτερικό οίκο επαυξάνεται, ενώ το νοικοκυριό και όλα τα μέλη του εξαρτώνται και διοικούνται από αυτόν.²² Αυτό το σχήμα ενισχύθηκε από τον μεταρρυθμιστικό λόγο, καθιστώντας την ευλαβή οικία μια μικρογραφία της χριστιανικής κοινότητας, με στόχο την εξασφάλιση της θείας χάρης.²³

Αυτή λοιπόν η ενίσχυση και ανανοηματοδότηση του νοικοκυριού και της άνισης σχέσης μεταξύ των συζύγων συντελέστηκε κυρίως στον προτεσταντικό χώρο, αφού οι θεολόγοι της νέας πίστης στρέφονταν επίσης κατά του μοναχισμού και της αγαμίας του κλήρου, ανάγοντας ως το ύψιστο καθήκον του πιστού απέναντι στον Κύριο και τη χριστιανική κοινότητα τον γάμο και την τεκνοποιία. Η προτεσταντική θεολογία ενίσχυσε την πατριαρχική οικογένεια, όπου ο

¹⁹ Bernard Capp, *When Gossips Meet. Women, Family and Neighborhood in Early Modern England*, Oxford University Press, New York, 2003, σελ. 4.

²⁰ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., σελ. 217.

²¹ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., 220.

²² Julie Hardwick, "Did Gender Have a Renaissance? Exclusions and Traditions in Early Modern Western Europe", σελ. 353, στο Teresa A. Meade and Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, Blackwell, 2006, σελ. 343-357.

²³ Για τον αντίκτυπο της Μεταρρύθμισης στην εξέλιξη και ενδυνάμωση του πατριαρχικού ιδεώδους, κυρίως στην ηπειρωτική Ευρώπη, βλ. Scott Hendrix, Susan Karant-Nunn, *Masculinity in the Reformation era*, Truman State University, 2008.

οικογενειάρχης ήταν, όπως αναφέρθηκε, ο πνευματικός καθοδηγητής των υπόλοιπων μελών του νοικοκυριού, το οποίο του ανήκε.²⁴ Η πρόσληψη αυτή του πατριάρχη, πατέρα και συζύγου επρόκειτο να διατηρηθεί στο πέρας του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, με τα συστατικά της ανδρικής ταυτότητας να χαρακτηρίζονται μάλλον από έναν βαθμό συνέχειας, χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές.²⁵ Από σημαντικότερες αλλαγές χαρακτηρίζεται, όπως θα γίνει φανερό, η γυναικεία κατάσταση. Εκτός των άλλων, η κατάργηση του γυναικείου μοναχισμού και η εξύψωση της μητρότητας ως αυτοσκοπού των γυναικών, ενίσχυσαν την ταύτιση των τελευταίων με τον ιδιωτικό βίο.²⁶

Για τους παραπάνω λόγους, η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, φαίνεται να είναι το σημαντικότερο ίσως γεγονός σχετικά με τη δημιουργία διαφορετικών εννοιολογήσεων της γυναικείας φύσης, σύμφωνα με πλήθος ιστορικών. Παρότι η νέα ευαγγελική πίστη υποστήριζε την πνευματική ισότητα ανδρών και γυναικών, και προωθούσε τη μόρφωση και των δύο φύλων, εστιάζοντας στην ανάγκη άμεσης επαφής των πιστών με τον Λόγο του Θεού, είναι φανερό ότι η έμφαση στην οικογένεια και το νοικοκυριό, περιόρισε τις επιλογές των γυναικών.²⁷ Αρχικά ο Steven Ozment κατά την δεκαετία του 1960, υποστήριξε ότι στην αυγή της Μεταρρύθμισης, οπότε και προωθείτο, όπως αναφέρθηκε, η ιερότητα του γάμου, η θέση των γυναικών στην κοινωνία βελτιώθηκε. Οι πηγές γι' αυτή την ιδέα έρχονται από τα γραπτά του Λούθηρου περί γάμου και αγαμίας, από την άποψή του ότι η ερωτική επιθυμία ήταν πολύ ισχυρή και ελάχιστοι άνθρωποι μπορούσαν να την τιθασεύσουν για το σύνολο της ζωής τους. Ο καλύτερος λοιπόν βίος για έναν Χριστιανό, και ακόμη περισσότερο για μια Χριστιανή, ήταν ο έγγαμος.²⁸ Όμως, όσοι δεν συμμορφώνονταν με το παραπάνω πρότυπο, όλοι οι άγαμοι δηλαδή, αντιμετώπιζονταν με καχυποψία.²⁹

Οι αξίες του Μεταρρυθμιστικού κινήματος έρχονται λοιπόν να συμπληρώσουν τον ισχυρό κανονιστικό λόγο για την οικογένεια, ενώ η αυξημένη ηθικό-διδακτική γραμματεία της εποχής, με την οποία θα ασχοληθούμε εκτενώς, και η οποία προερχόταν από την εκκλησιαστική και κοσμική ελίτ, προπαγανδίζει τις νέες αξίες και το νέο οικογενειακό ιδεώδες.

²⁴ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., σελ. 218.

²⁵ Alexandra Shepard, "From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500-1700", *Journal of British Studies*, Vol. 44, No. 2 (April 2005), σελ. 292.

²⁶ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., σελ. 218.

²⁷ Julie Hardwick, ό.π., σελ. 349.

²⁸ Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, Routledge, London and New York, 2000, σελ. 61-63.

²⁹ Merry Wiesner-Hanks, *Gender in History. Global Perspectives*, Second Edition, Wiley-Blackwell, 2011, σελ. 123.

Ο οίκος είναι πλέον μια οργανωμένη μονάδα, της οποίας τα μέλη έχουν συγκεκριμένα καθήκοντα και διακριτούς ρόλους. Η ευταξία του νοικοκυριού είναι ευθύνη του πατέρα-συζύγου, του πατριάρχη, στον οποίο τα υπόλοιπα μέλη οφείλουν υποταγή.³⁰ Εξ ου και η οικογένεια της πρώιμης νεότερης περιόδου στον Δυτικό κόσμο αρχίζει να εκλαμβάνεται πρωτίστως ως πεδίο παραγωγής και αναπαραγωγής της ανδρικής κυριαρχίας και της γυναικείας υποτέλειας³¹, ενώ το νοικοκυριό γίνεται αντιληπτό από την ιστορία του φύλου σαν κατεξοχήν χώρος κατασκευής και εδραίωσης του ανδρισμού.³² Η μορφή αυτή της οικογένειας βασιζόταν και στην πεποίθηση ότι η λαγνεία των γυναικών ήταν ανεξέλεγκτη, άρα οι τελευταίες θα πρέπει να επιβλέπονται από τους συζύγους και πατέρες τους.³³ Αποκρυσταλλώνονται έτσι οι έννοιες της ανδρικής κυριαρχίας και της γυναικείας υποτέλειας, όπως αυτές επιβάλλονται από το αναζωογονημένο χριστιανικό αφήγημα της αμαρτωλής γυναικείας φύσης, από την αναγεννησιακή ιατρική που ακολουθεί την προαναφερθείσα θεωρία του Αριστοτέλη, ο οποίος αντιλαμβανόταν το θηλυκό ως ατελές αρσενικό, καθώς και από τη σύγχρονη πολιτική θεωρία.³⁴ Το πατριαρχικό μοντέλο περιθωριοποιούσε με τους τρόπους αυτούς τα γυναικεία υποκείμενα και τη δράση τους.³⁵

Το ότι οι γυναίκες ήταν στο περιθώριο της πατριαρχικής κοινωνίας είχε αναδείξει ήδη από την δεκαετία του 1970 και η ιστορία των γυναικών.³⁶ Από την έρευνα της Sheila Rowbotham το 1973 και έπειτα, αναδύεται η άποψη ότι η γυναικεία εμπειρία απουσίαζε από την έως τότε ιστοριογραφική παραγωγή, οπότε και εκκινεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον τομέα αυτόν της ιστορίας.³⁷ Σύμφωνα με την αμερικανίδα ιστορικό Joan Scott, οι προσεγγίσεις της ιστορίας των γυναικών ήταν αρχικά δύο. Η πρώτη αποσκοπούσε στο να αναδείξει τις γυναίκες σαν ιστορικά υποκείμενα, καταγράφοντας τις πράξεις τους, τις ιδέες τους, τις οργανώσεις τους, καθώς και βρήκαν τρόπους να ασκήσουν εξουσία, να προβάλλουν αντιστάσεις και να εκφραστούν, παρά τους περιορισμούς που επιβάλλονταν στο φύλο τους.³⁸ Η προσέγγιση αυτή της ιστορίας των γυναικών μας έχει δώσει σπουδαία μεθοδολογικά εργαλεία. Αναζητώντας τη

³⁰ Joan Kelly, *Women, History & Theory, The Essays of Joan Kelly*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1984, σελ. 119-120.

³¹ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., σελ. 221.

³² Alexandra Shepard, ό.π., σελ. 282.

³³ Lyndal Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg.*, σελ. 129.

³⁴ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., 218-219.

³⁵ Ανδρονίκη Διαλέτη, ό.π., σελ. 221-223.

³⁶ Frances E. Dolan, "Gender and Sexuality in early modern England", σελ. 8, στο Penny Richards and Jessica Munns (eds.), *Gender, Power and Privilege in Early Modern Europe: 1500-1700*, Taylor and Francis Group, 2014, σελ. 7-20.

³⁷ Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 8.

³⁸ Frances E. Dolan, ό.π., σελ. 8.

γυναικεία δράση και πραγματικότητα σε ένα παρελθόν που αφορούσε φαινομενικά μόνο την ανδρική ενέργεια και τις ανδρικές ανάγκες, φτάνουμε στην διαδικασία επαναπροσέγγισης των ιστορικών πηγών.³⁹ Η δεύτερη τάση της ιστορίας των γυναικών δανείστηκε τα αναλυτικά εργαλεία και τη μεθοδολογία της κοινωνικής ιστορίας. Αρχικά η βασική προσέγγιση έστρεφε την προσοχή της στις γυναίκες σαν καταπιεσμένα θύματα μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας. Η οπτική αυτή ήταν μονοσήμαντη και μονόπλευρη, με αποτέλεσμα να αναδυθεί ένα νέο κίνημα που ασχολείτο με τις εξεγερμένες γυναίκες, που αντιπάλευαν τις όποιες απαγορεύσεις.⁴⁰

Επίσης, κατά τη δεκαετία του 1980 επιστρατεύονται νέα θεωρητικά εργαλεία από την ιστορία των γυναικών, ορμώμενα και από τον κλάδο της ανθρωπολογίας. Παράδειγμα αποτελεί η αμφισβήτηση της οικουμενικότητας της γυναικείας κατάστασης καθώς και η θεώρηση πλέον του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής. Η έμφαση τότε μετατίθεται στο σύστημα σχέσεων ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών και ως εκ τούτου η έρευνα για τις γυναίκες εξελίσσεται σε έρευνα για την σχέση μεταξύ φύλων.⁴¹ Αυτή η προβληματική είχε διατυπωθεί ήδη από τις αμερικανίδες ιστορικούς Natalie Zemon Davis και Joan Kelly. «Χάρη στην ιστορία των γυναικών και τη θεωρία κοινωνικής κατασκευής της έμφυλης διαφοράς, το φύλο αναδεικνύεται σε θεμελιακή κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης, εξίσου σημαντική με την τάξη και τη φυλή».⁴² Υπό το πρίσμα της ιστορικής κατηγορίας του φύλου καθίσταται σαφές ότι η κλασική περιοδολόγηση της ιστορίας δεν αφορά με τον ίδιο τρόπο τους άνδρες και τις γυναίκες. Οι κοινωνικές κατηγορίες και θεωρίες περί κοινωνικής αλλαγής δεν αντικατοπτρίζουν τη γυναικεία εμπειρία. Η ιστορία των γυναικών ήλθε να συνταράξει με τον τρόπο αυτόν τα θεμέλια της ιστορικής μελέτης, αναδεικνύοντας ως προβληματική την έως τότε περιοδολόγηση, τις κατηγορίες της κοινωνικής ανάλυσης και τις θεωρίες κοινωνικής αλλαγής.⁴³

Λαμβάνοντας τα παραπάνω υπόψη, η J. Kelly πρότεινε μια «συσχετική προσέγγιση» ως προς αυτά τα ζητήματα. Μια άλλου τύπου περιοδολόγηση δηλαδή που θα αφορά τις

³⁹ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το Παρελθόν. Σύγχρονες Διαδρομές της Ιστορίας των Γυναικών», σελ. 24, στο Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, σελ. 15-119

⁴⁰ Ομοίως, σελ. 23.

⁴¹ Το «φύλο» εννοείται πλέον σαν πολιτισμικά κατασκευασμένο και ιστορικά εξελισσόμενο σύστημα διαφορών. Το κοινωνικό φύλο (gender), στο : Merry Wiesner-Hanks, *Gender in History. Global Perspectives*, Second Edition, Wiley-Blackwell, 2011, σελ. 2.

⁴² Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σελ. 35-36.

⁴³ Joan Kelly, *Women, History & Theory, The Essays of Joan Kelly*, σελ. 1.

διαφορετικές επιπτώσεις των μεγάλων ιστορικών αλλαγών σε κάθε φύλο και στις μεταξύ τους σχέσεις, οι οποίες εκλαμβάνονται πλέον σαν κοινωνική, και όχι φυσική κατασκευή. Δίνεται λοιπόν μεγάλη σημασία στον τρόπο διαμόρφωσης της έμφυλης τάξης πραγμάτων ιστορικά, και στο συγκερασμό πατριαρχίας και καπιταλισμού με βάση την ιδιοκτησία, που συνδέουν την οικιακή και δημόσια σφαίρα. Η ίδια εφαρμόσε την προσέγγισή της στο ιστορικό παράδειγμα της Αναγέννησης, δείχνοντας ότι κατά την περίοδο αυτή, ενώ επετράπη θεωρητικά σε νέες κοινωνικές ομάδες να συμμετάσχουν στην οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της Ιταλίας, οι γυναίκες των αντίστοιχων στρωμάτων βίωσαν εντονότερο τον προσωπικό και κοινωνικό περιορισμό. Γενικότερα το πέρασμα από τη μεσαιωνική φεουδαλική κοινωνία στις πρώιμες μορφές κρατικής συγκρότησης, συνοδεύτηκε από ανακατατάξεις και αλλαγές στην οικογενειακή και πολιτική ζωή που επέφεραν νέες απαγορεύσεις στις γυναίκες των φεουδαλικών και των αστικών στρωμάτων και επέβαλαν τα πρότυπα της ανδρικής κυριαρχίας και της γυναικείας εξάρτησης.⁴⁴ Υποστήριξε λοιπόν, ότι οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα και σηματοδοτούν την έναρξη της πρώιμης νεότερης περιόδου, μάλλον επέδρασαν αρνητικά στη θέση των γυναικών στην κοινωνία.⁴⁵

Γενομένων αυτών των θεωρητικών εξελίξεων, από τη δεκαετία του 1980, σχηματοποιούνται οι κυρίαρχες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της ιστορίας της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης σε σχέση με τα ζητήματα που αφορούν το φύλο. Η πρώτη αντιλαμβάνεται τις γυναικείες εμπειρίες ως ανάλογες με εκείνες των ανδρών. Όσοι υποστήριζαν αυτή την προσέγγιση αγνοούσαν τις γυναίκες, θεωρώντας τις ως απολήξεις των πατεράδων και των συζύγων τους, υποτιμώντας τον παράγοντα του γυναικείου φύλου ως προς τη Μεταρρύθμιση και τις συνέπειές της. Η δεύτερη επιχειρεί την ανάσυρση της γυναικείας δράσης για τη στήριξη ή την αντίσταση στην Προτεσταντική και Καθολική Μεταρρύθμιση και εστιάζει στις πνευματικές πρακτικές των – ευγενών- γυναικών της εποχής. Η τρίτη εστιάζει στις ιδέες των μεταρρυθμιστών και τις επιπτώσεις της Μεταρρύθμισης, και των ιδεών των ανδρών που την υποστήριζαν, στις γυναίκες και σε δομές που τις αφορούν, όπως η οικογένεια,⁴⁶ αφού οι αξίες της ευαγγελικής ηθικής έφεραν μια παλαιότερη συντηρητική παράδοση που όριζε τις γυναίκες ως συζύγους, υποταγμένες στους συζύγους τους. Στην παρούσα εργασία επιστρατεύονται τα εργαλεία αυτά, με σκοπό την ανάδειξη της γυναικείας

⁴⁴ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σελ. 36-37.

⁴⁵ Ομοίως, σελ. 36-37. Joan Kelly, «Did Women have a Renaissance», στο Renate Bridenthal- Claudia Koonz (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, Boston, 1977, σελ. 137-154.

⁴⁶ Merry E. Wiesner-Hanks, «Beyond Women and the Family: Towards a Gender Analysis of the Reformation», *Sixteenth Century Journal*, XVIII, No. 3, 1987, σελ. 311.

δράσης, αλλά και την ανάσυρση των προτύπων που προβάλλονταν μέσα από τα έργα κληρικών και θεολόγων της περιόδου, που συνήθως την απέρριπταν, ή έστω την περιόριζαν σημαντικά.

Γενικότερα, σαν ιστοριογραφικά πεδία, η ιστορία των γυναικών, η ιστορία του φύλου και η φεμινιστική ιστορία αποτελούν σήμερα όψεις μιας και της ίδιας πρακτικής, η οποία παίρνει πολλές μορφές και αρνείται τις ευρείες γενικεύσεις. Αναδεικνύεται δε το γεγονός ότι ο τρόπος που βλέπουμε το παρελθόν και γράφουμε την ιστορία μαρτυρεί πάντοτε μια οπτική γωνία.⁴⁷ Στους τομείς για παράδειγμα της πολιτικής και πολιτιστικής ιστορίας, οι γυναίκες που γίνονταν αντιληπτές ως ιστορικά υποκείμενα λόγω της δράσης τους, εμφανίζονταν κυρίως ως εξαιρέσεις που μάλιστα ήταν το ίδιο αδιάστακτες με τους άνδρες, ή έγραφαν σαν άνδρες ή είχαν ανδρικά μυαλά.⁴⁸ Στόχος όμως δεν ήταν πλέον, και ούτε και στην παρούσα εργασία, να γραφτεί μια ιστορία γυναικών-εξαιρέσεων. Η προσοχή μας στρέφεται επίσης στην κοινωνική θέση των γυναικών, στους ρόλους και τις θέσεις που κατείχαν οι γυναίκες στην κοινωνία σε σύγκριση με εκείνες των ανδρών. Με ιστορικούς όρους αυτό σημαίνει την επανεξέταση μεγάλων κοινωνικών αλλαγών υπό το πρίσμα του κατά πόσον απελευθέρωσαν ή κατέστειλαν τον γυναικείο πληθυσμό. Έτσι το σύνολο των περιόδων και των γεγονότων που εξετάζουμε προσλαμβάνει διαφορετικό χαρακτήρα, αφού συχνά στις περιόδους «προοδευτικών» αλλαγών, παρατηρούμε μάλλον την υποβάθμιση της κοινωνικής θέσης των γυναικών.⁴⁹ Αυτό το μοτίβο, όπως αναφέρθηκε, εφαρμόστηκε στην Αναγέννηση από την J. Kelly, και εδώ θα αναδειχθεί στην περίπτωση της σταδιακής κυριαρχίας του μεταρρυθμιστικού κινήματος στην Ευρώπη, και δη στην αγγλική κοινωνία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα.

Η ιστορία των γυναικών επανεξετάζει τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και τις συστηματικές προσπάθειες εκ μέρους των εκκλησιαστικών και κοσμικών αρχών να ελέγξουν τη γυναικεία συμπεριφορά στα πλαίσια της κοινωνικής πειθάρχησης και ηθικής αναμόρφωσης. Η έλευση της πρώιμης νεωτερικότητας σηματοδοτεί, λοιπόν, την περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών στην ιδιοκτησία και τη διαχείρισή της, την περιθωριοποίηση και υποβάθμισή τους στους χώρους εργασίας, την προαναφερθείσα ταύτισή τους με τον ιδιωτικό χώρο και τη θεσμοθετημένη δέσμευσή τους σε αυτόν. Η ιστορία των γυναικών διευρύνεται με θεματικές όπως η οικογένεια, και με νέα αναλυτικά εργαλεία, όπως η γυναικεία κουλτούρα και η πατριαρχία, που χαρακτηρίζουν την φεμινιστική σκέψη και ιστοριογραφία των δεκαετιών του

⁴⁷ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σελ 82.

⁴⁸ Joan Kelly, *Women, History & Theory*, σελ. 2.

⁴⁹ Τζόουν Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», σελ. 124-125, στο Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), ό.π., σελ. 124-142

1970 και 1980.⁵⁰ Η φεμινιστική θεωρία και οι φεμινιστικές πολιτικές πρακτικές κατέφυγαν συχνά στον όρο πατριαρχία για να κατονομάσουν όλα τα είδη της της ανδρικής κυριαρχίας και να ερμηνεύσουν όλες τις μορφές της γυναικείας υποτέλειας.⁵¹ Βέβαια, η σχέση μεταξύ φύλων είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη, και συγκεράζεται με πλήθος άλλων καθοριστικών στοιχείων περί της κατάστασης των ανθρώπων, όπως η ηλικία, η κοινωνική θέση, ο τόπος καταγωγής.⁵²

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι σχέσεις μεταξύ των φύλων επηρεάζονται κατά πολύ από το πόσο αυστηρά διαχωρισμένες είναι οι δύο βασικές σφαίρες δραστηριοτήτων των ανθρώπων, η ιδιωτική και η δημόσια. Σε περιόδους και κοινωνίες που αυτές οι δύο έννοιες είναι πιο στενά συνδεδεμένες γίνεται φανερό μια κάπως ισότιμη σχέση μεταξύ άνδρα και γυναίκας και οι αξίες και οι τελετουργίες δεν έχουν ως στόχο τον διαχωρισμό των φύλων ή την υπαγωγή του ενός στην εξουσία του άλλου. Η ανισότητα αυτή στις σχέσεις μεταξύ φύλων λαμβάνει χώρα συχνότερα σε τόπους και χρόνους όπου δημόσια και οικιακή σφαίρα είναι σαφώς διαχωρισμένες. Όσο εξυψώνεται η οικογένεια και η ιδιωτική οικονομική μονάδα ως ιδεατό, τόσο οι γυναίκες χάνουν τον έλεγχο επί της ιδιοκτησίας αλλά και επί του εαυτού τους, ενώ η ίδια η οικογένεια εκπροσωπείται ιδανικά από έναν άνδρα, και υποτάσσεται με τη σειρά της σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, που μάλλον αποτελεί αποκλειστικό πεδίο δράσης των ανδρών. Η γυναίκα γίνεται αντιληπτή με βάση την αναπαραγωγική της δυνατότητα καθώς και με τον ρόλο της ως προς την κοινωνικοποίηση των παιδιών, τα οποία θα λάβουν με τη σειρά τους τον ρόλο που τους αρμόζει στο κοινωνικό και παραγωγικό σύστημα.⁵³

Στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, ίσχυαν για τη γυναικεία φύση τα στερεότυπα που γνωρίζαμε από τον Μεσαίωνα. Ιδρυτικό κείμενο για τις δυτικοευρωπαϊκές ιδέες ως προς τη φύση της γυναίκας θα μπορούσε να θεωρηθεί το βιβλίο της Γένεσης, σύμφωνα με το οποίο, η Εύα πλάστηκε, όχι καθ' εικόνα του Θεού, αλλά από το πλευρό του Αδάμ, γι' αυτό και η κρίση της είναι αδύναμη. Επίσης η προδοσία της και η ηθική

⁵⁰ Ανδρονίκη Διαλέτη, «Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις», Τα Ιστορικά, Τόμος τριακοστός, Τεύχος 58, Ιούνιος 2013, σελ. 107-131, σελ. 108.

⁵¹ Γενικότερα όμως πρόκειται για μια μονολιθική και αφηρημένη έννοια που αδυνατεί να ρίξει φως στις ιστορικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των σχέσεων μεταξύ φύλων. Στο: Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σελ. 72. Από την άλλη, ο όρος πατριαρχία, που περιφραστικά σημαίνει την «κυριαρχία των πατέρων», και επεκτείνεται στην κοινωνική και πολιτική ευταξία, δείχνει να είναι σχετικός με τις πραγματικότητες της πρώιμης νεωτερικότητας. Στο Alexandra Shepard, ό.π., σελ. 290.

⁵² Alexandra Shepard, ό.π., σελ. 290.

⁵³ Τζόουν Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», σελ. 136-138, στο Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), ό.π., σελ. 124-142

της αδυναμία που οδήγησε τον Αδάμ να παρακούσει τον Θεό, οδήγησε το ανθρώπινο είδος στην αμαρτία, τη δυστυχία και τη θνητότητα.⁵⁴ Καταδίκασε τους ανθρώπους να μοχθούν για τα προς το ζην, και ως εκ τούτου σε εκείνη επιβάλλονταν επιπλέον τιμωρίες. Θα έπρεπε να είναι υπάκουη στον άνδρα της, να υποφέρει από πόνους στη γέννα και να πάσχει από μελαγχολία. Ανέπαφη από τον Μεσαίωνα ήταν η αναπαράσταση της γυναίκας ως αντιπροσώπου του Διαβόλου, ως ξελογιάστρας και κουτσομπόλας.⁵⁵

Επίσης, οι γυναίκες εμφανίζονταν ως ολέθριες για τους άνδρες και υπεύθυνες για τα δικά τους, αλλά και τα κοινά τους λάθη. Στην πρώιμη νεωτερικότητα το αφήγημα αυτό συνέχιζε να προβάλλεται και να προπαγανδίζεται από τον άμβωνα και τον κανονιστικό λόγο της εποχής. Αυτός ο ξεκάθαρος μισογυνικός λόγος εντρυφούσε στις συνειδήσεις των ανθρώπων, καθιστώντας τις εν λόγω αναπαραστάσεις κοινό τόπο. Επιπλέον, η αύξηση της εγγραμματοσύνης και η μετατροπή των δυτικοευρωπαίων τον 17^ο αιώνα σε «ανθρώπους της Βίβλου», με την επαφή τους με τον Λόγο του Κυρίου πολύ στενότερη, μάλλον τόνιζε την ανάγκη του πατριαρχικού ελέγχου επί της χριστιανικής οικογένειας και κυρίως επί της ‘εγγενούς’ αδυναμίας των γυναικών.⁵⁶ Παράλληλα με τον καθαγιασμό του γάμου, η δαιμονοποίηση της αγαμίας και του κλήρου στα πλαίσια της αντί-καθολικής προπαγάνδας, οδήγησε τους μεταρρυθμιστές στο να κλείνουν τα μοναστήρια και να πιέζουν τις καλόγριες να παντρευτούν. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν να περιοριστούν σημαντικά οι επιλογές των γυναικών, η οποίες προηγουμένως, εκτός από την ένταξή τους στους θεσμούς της Καθολικής Εκκλησίας, ελάμβαναν ενεργό δράση στα θρησκευτικά κινήματα και τάγματα του Ύστερου Μεσαίωνα.⁵⁷ Επίσης, η προτεσταντική θεολογία, παράλληλα με την εξιδανίκευση του γάμου, βδελυσσόταν τις πόρνες και τις μάγισσες. Έτσι και πέτυχε την αυστηρή περιχαράκωση των γυναικών μέσα στον ιδιωτικό χώρο και στο νοικοκυριό, υπό αυστηρό πατριαρχικό έλεγχο. Ενώ δηλαδή η θέση των γυναικών μέσα από την ανάδειξη του γάμου ως ύψιστο καθήκον φάνηκε να αναβαθμίζεται, στην ουσία κατέστησε σε κοινό τόπο μια θέση πιο σκοτεινή, κατά την οποία οι γυναίκες γίνονταν αντιληπτές ως αναπαραγωγικά σκεύη με ελάχιστο λογική και με μια έντονη τάση να ενδίδουν στους πειρασμούς.⁵⁸

⁵⁴ Bernard Capp, *ό.π.*, σελ. 4.

⁵⁵ Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σελ. 43-45.

⁵⁶ Ομοίως, σελ. 56-57.

⁵⁷ Νικολέττα Γιαντσή-Μελετιάδη, *Μορφές Γυναικείας Δράσης Περιθωριακού Χαρακτήρα στη Δυτική Ευρώπη κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, Το Κίνημα των Beguinae*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 89-91.

⁵⁸ Όλουεν Χάφτον *ό.π.*, σελ. 56.

Ενότητα 2^η:

Ανάλυση πρωτογενούς υλικού.

Οι προτεστάντες μεταρρυθμιστές δεν είχαν αμιγώς τα ίδια μέσα να μεταλαμπαδεύσουν και να κοινωνήσουν το μήνυμά τους με τους μεσαιωνικούς προγόνους τους. Το νέο εργαλείο μετάδοσης του μεταρρυθμιστικού μηνύματος στην πρώιμη νεότερη περίοδο ήταν η τυπογραφία. Τα έργα μεγάλων και λιγότερο σπουδαίων μεταρρυθμιστών εκδόθηκαν σε χιλιάδες αντίτυπα τον 16^ο, και ακόμα περισσότερο κατά τον 17^ο αιώνα, ενώ τα μισά σχεδόν από αυτά ήταν θρησκευτικού περιεχομένου. Δεν είναι λίγοι οι ερευνητές που υποστηρίζουν ότι εάν δεν υπήρχε η τυπογραφία, το μεταρρυθμιστικό κίνημα δεν θα είχε την ίδια απήχηση,⁵⁹ χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι προκλήθηκε από αυτή. Η Μεταρρύθμιση υπήρξε η πρώτη επικοινωνιακή επανάσταση στη νεότερη ιστορία γιατί εκμεταλλεύθηκε το νέο μέσον. Συνδυάζοντας το κήρυγμα από τον άμβωνα με το κείμενο και την εικόνα, κατέστησε τη λουθηρανική υπόθεση, και τις όποιες ιδέες ανέκυψαν εξ αυτής, γνωστές ανά τον κόσμο.⁶⁰

Το προτεσταντικό έντυπο υλικό δεν περιοριζόταν σε θεολογικές συζητήσεις απευθυνόμενες σε ειδικούς, αλλά και σε φυλλάδια, κηρύγματα, και οδηγούς συμπεριφοράς, που τύγγαναν ευρύτατης κυκλοφορίας. Το υλικό αυτό περιείχε, μεταξύ άλλων, κατηχητικό λόγο και εικόνες που υποστήριζαν την αυξημένη σημασία του γάμου, εξήραν τις παρθένες που αποδέχονταν το ταίρι που πρότεινε η οικογένειά τους και την κατάληξή τους σε ένα ευλαβικό τραπέζι με τον σύζυγο και τα παιδιά τους να αφιερώνονται στην προσευχή.⁶¹ Το πουριτανικό ρεύμα συνέβαλε γενικότερα στις προσδοκίες και πιθανότητες ως προς τους πρόποντες ρόλους των ανδρών και των γυναικών μέσα στην οικογένεια, ανάγοντας τις έμφυλες ιεραρχίες σε σημαντικό συστατικό δόμησης της διάταξης των κοινωνιών. Επιπλέον, το λεξιλόγιο των ένθεων συγγραφέων προσφέρει πλήθος συμβόλων και μεταφορών, μέσω των οποίων οι άνθρωποι στους οποίους απευθύνονταν, κατανοούσαν αφενός την αντίθεση μεταξύ σωστού και λάθους, επεκτείνοντάς την ενίοτε στο δίπολο της ορθής και μη πίστης, και αφετέρου τις σχέσεις εξουσίας, που συχνά

⁵⁹ Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality*, σελ. 69-70.

⁶⁰ Κώστας Γαγανάκης, «Η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση 1517-2017. Μύθοι και κληρονομίες», 2018, στον διαδικτυακό ιστότοπο: http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/gaganakis_luther_1517/

⁶¹ Merry E. Wiesner-Hanks, *ό.π.*, σελ. 70.

αντλούν από θρησκευτικά μοτίβα, όπως τη σχέση του Χριστού με την Εκκλησία.⁶² Οι τάσεις αυτές αναδύονται και μέσα από την ανάλυση των παρακάτω έργων.

1) William Perkins

Christian Oeconomie or A short Survey of the Right Manner of Erecting and Ordering a Familie, according to the Scriptures, 1609.

Ο William Perkins (1558-1602), ήταν ένας θεολόγος της Εκκλησίας της Αγγλίας, του οποίου το έργο ήταν εξαιρετικά δημοφιλές και δεν περιοριζόταν στον αγγλικό χώρο. Ακόμη και μετά τον θάνατό του, το 1602, η κυκλοφορία των έργων του ήταν πολύ διαδεδομένη. Η δουλειά του ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αφού ο Perkins διεύρυνε και προσάρμοσε τα περίπλοκα θεολογικά ζητήματα που αναδύονταν, στις πνευματικές ανησυχίες των απλών Χριστιανών. Υποστήριζε την Εκκλησία της Αγγλίας επί βασιλείας της Ελισάβετ, ενώ συνδέθηκε με το πουριτανικό ρεύμα και με την ανασυγκρότηση των στόχων του μετά το 1590.⁶³ Σε πολλά κηρύγματά του, προωθούσε τις αξίες της πουριτανικής ηθικής, με στόχο τον εξαγνισμό της σύγχρονης του κοινωνίας.⁶⁴ Το συγκεκριμένο έργο του ήταν αρχικά γραμμένο στα Λατινικά, και μεταφράστηκε στην αγγλική γλώσσα μετά τον θάνατο του W. Perkins, από τον Thomas Pickering, για το «κοινό όφελος» και για «κοινή χρήση».⁶⁵

Η υπό εξέταση ηθικό-φιλοσοφική πραγματεία ανταποκρίνεται στα συμπεράσματα της ιστορίας των γυναικών, σύμφωνα με τα οποία η οικογένεια προσλαμβάνεται ως πρωταρχικός τόπος παραγωγής και αναπαραγωγής της γυναικείας καταπίεσης. Οι γυναίκες ήταν ταυτισμένες με την ιδιωτική σφαίρα και την οικία, μέσα στην οποία δέσποζαν οι θεωρούμενες ως φυσικές γυναικείες δραστηριότητες. Επικεφαλής της οικίας και του νοικοκυριού γενικότερα, ήταν ο αυτόνομος άνδρας, και κάτω από εκείνον τα υπόλοιπα ετεροκαθοριζόμενα μέλη, μεταξύ αυτών και η σύζυγος.⁶⁶ Η κατάσταση αυτή αντικατοπτρίζεται γενικότερα στην κανονιστική λογοτεχνία της περιόδου που μας αφορά. Οι θεολόγοι και οι ηθικολόγοι της εποχής παραμένουν προσκολλημένοι στις Γραφές, αναφερόμενοι συνεχώς σε εδάφια της

⁶² Ann Hughes, "Puritanism and Gender", σελ. 294, στο John Coffey & Paul C. H. Lim, *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge University Press, 2008, Part III, Major Themes, σελ. 294-308.

⁶³ I. Breward, "The Significance of William Perkins", *Journal of Religious History*, Volume 4, Issue 2, December 1996, σελ. 113-128.

⁶⁴ Christopher Hill, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Penguin Books, 1986, σελ. 136.

⁶⁵ William M. Perkins, *Cristian Oeconomie or, A Short Survey of the Right Manner of Erecting and Ordering a Familie, according to the Scriptures*, Imprinted by Felix Kyngston, London, 1609, εξώφυλλο.

⁶⁶ Δήμητρα Βασιλειάδου, «Όταν η Ιστορία της Οικογένειας συνάντησε την Ιστορία του Φύλου», σελ. 190-194, στο: Γκότση Γλαύκη, Διαλέτη Ανδρονίκη, Φουρναράκη Ελένη (επιμ.), ό.π., σελ. 189-208.

Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης που επιβεβαιώνουν τα θεωρούμενα ως έμφυλα χαρακτηριστικά και τις υποχρεώσεις των μελών μιας οικογένειας. Προβάλλουν μια γυναίκα με όλα τα ελαττώματα της Εύας, που μπορεί όμως να σωθεί με την παρέμβαση του συζύγου ή του πατέρα της.⁶⁷ Οι τελευταίοι με τη σειρά τους έχουν την υποχρέωση να φροντίζουν για τη γυναίκα και για την αποφυγή της οποιασδήποτε παρέκκλισής της. Οι απόψεις αυτές, που είναι χαρακτηριστικές της εποχής τους, αναδεικνύονται μέσα από την ανάγνωση των παρακάτω πηγών, και ιδιαίτερα στην ηθικό-φιλοσοφική πραγματεία του William Perkins, αποσπάσματα της οποίας θα παρατεθούν και θα σχολιασθούν.

«Ανάμεσα σε όλες τις κοινωνίες και τις καταστάσεις, από την πρώτη κλήση του Αδάμ στον Παράδεισο μέχρι και τη σημερινή μέρα, σημαντικότερη είναι η οικογένεια.»⁶⁸

Στο πρώτο κεφάλαιο, «περί Χριστιανικής Οικονομίας και περί Οικογένειας», καθίσταται σαφές ότι ο μόνος κανόνας περί οικογενειακής τάξεως είναι ο Λόγος του Θεού. Η οικογένεια είναι μια φυσική και απλή κοινωνία συγκεκριμένων ανθρώπων, που έχουν αμοιβαίες σχέσεις, υπό την προσωπική διακυβέρνηση του ενός. Πρέπει να είναι τουλάχιστον τρεις γιατί «δύο δεν μπορούν να φτιάξουν μια κοινωνία».⁶⁹ Καταλαβαίνουμε μέσα από μια πρώτη ανάγνωση του κεφαλαίου ότι στο διανοητικό σύμπαν των ανθρώπων της εποχής, η οικογένεια είναι το βασικό συστατικό της κοινωνίας, ενώ απόλυτα ευκρινής αναδύεται η παραδοχή ότι ένας είναι αυτός που κυβερνά την οικογένεια, και αυτός, όπως θα δούμε, είναι ο σύζυγος και πατέρας. Γίνεται λόγος γενικότερα για τα καθήκοντα των παντρεμένων ανθρώπων. «Αυτά είναι βασικά δύο: Η Συμβίωση και η Κοινωνία».⁷⁰ Το πρώτο αφορά το να συγκατοικούν οι σύζυγοι ήσυχα και άνετα για την καλύτερη εκτέλεση των αμοιβαίων καθηκόντων. Εδώ γίνονται αναφορές στις προς Κορινθίους επιστολές, όπου αναφέρεται η προσταγή ότι οι σύζυγοι δεν πρέπει με κανένα τρόπο να παρατήσουν ο ένας τον άλλον.⁷¹

Το 10^ο κεφάλαιο της πραγματείας αφορά την «κοινωνία», “Communion”, το δεύτερο καθήκον των συζύγων σύμφωνα με τον Perkins. Η κοινωνία του άνδρα και της γυναίκας είναι εκείνο το καθήκον, κατά το οποίο αμοιβαία και ηθελημένα επικοινωνούν, μοιράζονται δηλαδή,

⁶⁷ Όλουεν Χάφτον, ό.π., σελ. 57.

⁶⁸ William M. Perkins, *Cristian Oeconomie or, A Short Survey of the Right Manner of Erecting and Ordering a Familie, according to the Scriptures*, ό.π., σελ. 2.

⁶⁹ Ομοίως, σελ. 98.

⁷⁰ Μεταφράζονται οι όροι: «Cohabitation» και «Communion».

⁷¹ Ομοίως, σελ. 98-99.

τους ανθρώπους και τα αγαθά τους, για την αμοιβαία βοήθεια και ανάγκη τους. Ακολουθεί, στο 11^ο κεφάλαιο, μια εκτενής αναφορά στα καθήκοντα του συζύγου. Ο σύζυγος, χωρίς αμφιβολία, είναι αυτός που έχει την εξουσία επί της συζύγου του. Στις γραφές αναφέρεται σαν «καθοδηγητής της νιότης της». Καθίσταται όμως σαφές μέσα από την ανάγνωση του κειμένου, ότι πρέπει «να την αγαπά σαν τον ίδιο του τον εαυτό», να την προστατεύει και να προστατεύει την περιουσία της. Να τιμά τη γυναίκα του, να την λαμβάνει υπόψιν σαν σύντροφο. Εξ ου και η γυναίκα δημιουργήθηκε από το πλευρό του άνδρα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, για να την έχει δίπλα του.⁷²

Στο 12^ο κεφάλαιο της εν λόγω πραγματείας γίνεται λόγος για τα καθήκοντα των γυναικών ως συζύγων. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, αλλά και γενικότερα με τον κατηχητικό λόγο της εποχής, η γυναίκα είναι αυτή που υποτάσσεται στον άνδρα και τον υπακούει. Περί της υποταγής της γυναίκας ο Λόγος του Κυρίου κάνει πολλές αναφορές, και ο συγγραφέας με τη σειρά του παραθέτει πλήθος σχετικών εδαφίων. Προς Ρωμαίους 7.2.: «Η γυναίκα που υποτάσσεται στον άνδρα, είναι δια νόμου δεσμευμένη με τον άνδρα της όσο εκείνος ζει». Προς Εφεσίους 5.24.: «Όπως η Εκκλησία υποτάσσεται στον Ιησού Χριστό, έτσι και οι γυναίκες υποτάσσονται στους συζύγους τους για τα πάντα». Ο αλληγορικός γάμος μεταξύ Χριστού και Εκκλησίας μπορεί να πρόβαλλε μια θετική εικόνα του γάμου, αλλά σηματοδοτούσε με τη σειρά του ξεκάθαρα τη γυναικεία κατωτερότητα. Ο συγγραφέας συνεχίζει την παράθεση εδαφίων: Προς Κολοσσαείς 3.18.: «Σύζυγοι (γυναίκες), υποταχθείτε στους συζύγους σας, όπως προστάζει ο Κύριος». Προς Τιμόθεο 2.12.: «Δεν επιτρέπω σε μια γυναίκα να υφαρπάξει την εξουσία του άνδρα της. Και (αυτός) ήταν ο νόμος που εγκαθιδρύθηκε από τον Θεό, αμέσως μετά την πτώση». Γένεση 3.16.: «Σχετικά με την γυναίκα, είπε, θα επαυξήσω το γεγονός ότι θα πρέπει να είναι υποκείμενη στον άνδρα της και ότι αυτός θα πρέπει να την ελέγχει». Πράγματι, όπως αναφέρεται στο κείμενο, η κόρη, σύμφωνα με τον αστικό κώδικα-νόμο, ακόμη και όταν είναι παντρεμένη, είναι υπό την εξουσία του πατρός της.⁷³

Τα καθήκοντα των γυναικών, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι βασικά δύο. Το πρώτο είναι να υποτάσσονται στους άνδρες τους και να αποδέχονται ότι αυτοί είναι η κεφαλή όλων των πραγμάτων. Από αρχαιολατρίων χρόνων η γυναίκα κάλυπτε την κεφαλή της παρουσία του συζύγου της, σαν σύμβολο της υποταγής της σε αυτόν. Έτσι «η Ρεβέκκα, στην όψη του Ισαάκ

⁷² Ομοίως, σελ. 123-133.

⁷³ Ομοίως, σελ. 129-130.

έπαιρνε ένα πέπλο και κάλυπτε το κεφάλι της», όπως αναφέρεται στη Γένεση (24.65) της Ιακωβιανής Βίβλου. Προς Κορινθίους 11.3: «Ο άνδρας είναι η κεφαλή της γυναίκας». Προς Εφεσίους 5.22: «Γυναίκες υποταχθείτε στους συζύγους σας, όπως στον Θεό, καθώς ο σύζυγος είναι η κεφαλή της συζύγου, όπως ο Ιησούς είναι η κεφαλή της εκκλησίας». Ο Λόγος των Γραφών προωθείται σαν κάτι θετικό για τις συζύγους, καθώς η γυναίκα απολαμβάνει τα προνόμια του συζύγου της και δοξάζεται από την τιμή του. Η ευγένειά του, σύμφωνα με το κείμενο, την κάνει και εκείνη ευγενή.⁷⁴

Το δεύτερο καθήκον της είναι να υπακούει τον άνδρα της σε κάθε περίπτωση και να στηρίζει σε αυτόν την κρίση και τη θέλησή της. «Όπως η Εκκλησία οφείλει να υπακούει τον Ιησού, την κεφαλή της, να παραδίδει τον εαυτό της στις διαταγές του, και να καθοδηγείται από αυτόν, έτσι πρέπει και η γυναίκα να παραδίνεται στον άνδρα και να τον υπακούει». Οπότε η Σάρα πρέπει να υπακούει τον Αβραάμ, και να του δίνει τους όρκους υποταγής, «Εκείνη τον αποκαλούσε Άρχοντα, ή Κύριο» (Πετ.3.6). Έτσι, ορμώμενος από τα προαναφερθέντα εδάφια των Γραφών, ο συγγραφέας οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η γυναίκα δεν πρέπει να έχει την ελευθερία του να περιπλανάται, να φεύγει μακριά από το σπίτι χωρίς τη γνώση και την άδεια του συζύγου της. Επίσης υποχρέωσή της είναι να ακολουθά τον σύζυγό της όταν πηγαίνει ή αναχωρεί από κάποιο μέρος, εκτός αν εγκαταλείψει εκείνη ή τον Χριστό (Προς Κορινθίους 9.5). «Οπότε και η Σάρα πήγε με τον Αβραάμ στην Αίγυπτο... και γύρισε από την Αίγυπτο» (Γεν. 12.11).⁷⁵ Εν ολίγοις, προβάλλεται στο σημείο αυτό η εικόνα της ιδανικής γυναίκας της εποχής, αδύναμης, υποδουλωμένης στον άνδρα της, ενάρετης, σεμνής, και με μόνο της μέλημα το νοικοκυριό και την οικογένειά της.⁷⁶ Αντίθετες σε αυτά τα καθήκοντα, σύμφωνα με τον William Perkins, ήταν οι αμαρτίες των συζύγων. Να είναι περήφανες, να μην δέχονται την εξουσία των ανδρών τους, να παραπονούνται. Να εγκαταλείπουν τα σπίτια και τις οικογένειές τους.⁷⁷ Η τελευταία αυτή κατηγορία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ταυτίζεται με εκείνη των πορνών, οι οποίες επίσης εγκατέλειπαν τα σπίτια τους, και τους άνδρες κηδεμόνες τους.

Γίνεται φανερός, μέσα από το έργο του Perkins, ο διαχωρισμός μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, με τη σύζυγο να περιορίζεται αυστηρά στον δεύτερο, παραδοχή που

⁷⁴ Ομοίως, σελ. 130-131.

⁷⁵ Ομοίως, σελ. 131-132.

⁷⁶ Θεοδώρα Σωτηροπούλου, *Στερεοτυπικές αποδόσεις του γυναικείου φύλου και πως αυτές διαμορφώνουν την πολιτική σκηνή της δυναστείας των Τυδώρ. Τα παραδείγματα της Μαρίας και της Ελισάβετ Τυδώρ*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019, σελ. 9. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2883534>.

⁷⁷ William Perkins, *ό.π.*, σελ. 132-133.

συμφωνεί με το ευρύτερο πατριαρχικό αφήγημα των θεωρητικών της εποχής. Όμως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι αναδεικνύονται κάποιες αντιφάσεις ως προς τη σχέση μεταξύ συζύγων. Στο ίδιο κεφάλαιο της υπό εξέταση πραγματείας συναντάμε την παραδοχή ότι «ο άρχοντας της οικογένειας ασκεί μια τυραννική εξουσία απέναντι στους υπηρέτες του, βασιλική απέναντι στα παιδιά του... αλλά αριστοκρατική σε σχέση με τη σύζυγο».⁷⁸ Η στάση αυτή του πουριτανού συγγραφέα αφήνει να φανεί ότι, ενώ η γυναίκα περιορίζεται στον οίκο και υποτάσσεται στον σύζυγό της, ο ρόλος της είναι εξίσου σημαντικός για την πνευματική και ηθική πειθαρχία της οικογένειας.⁷⁹

2) Richard Brathwaite,

The English Gentlewoman, 1631.

Ο Richard Brathwaite (1588-1673), ήταν ένας άγγλος ποιητής και συγγραφέας, γνωστός στους συγχρόνους του για τους οδηγούς συμπεριφοράς του. Τα έργα του *The English Gentleman* και *The English Gentlewoman*, προσφέρουν πλήθος πληροφοριών στην κοινωνική ιστορία, αντικατοπτρίζοντας τις κανονιστικές αντιλήψεις της εποχής ως προς την πρόεπουσα συμπεριφορά.⁸⁰ Για τα ζητούμενα της παρούσας έρευνας υπάρχει πλήθος πληροφοριών στο παρατιθέμενο εγχειρίδιο, που αναδεικνύουν την πρόσληψη των γυναικείων υποκειμένων στο διανοητικό σύμπαν της Αγγλίας των αρχών του 17^{ου} αιώνα. Αρχικά, στο έργο γίνεται λόγος για οκτώ σημεία στα οποία θα πρέπει να εφίσταται η προσοχή των γυναικών, και ιδιαίτερα των συζύγων. Αυτά είναι η εμφάνιση, η συμπεριφορά, οι ανάγκες, η ευπρέπεια, η υπόληψη, οι ιδιοτροπίες, η ευγένεια και η τιμή. Τα ενδιαφέροντα της παρούσας έρευνας αφορούν στα κεφάλαια της εμφάνισης, της συμπεριφοράς, της ευπρέπειας, της υπόληψης και κυρίως εκείνο της τιμής. Σε σχέση με την εμφάνιση ο συγγραφέας κάνει λόγο για την πρόεπουσα αμφίεση των γυναικών, θέμα που αποτελεί κοινό τόπο ενδιαφέροντος των κατηχητών της εποχής, με πρώτο

⁷⁸ Ομοίως, σελ. 126.

⁷⁹ Εκτός από τον William Perkins, το μικρό μέγεθος της ανισότητας μεταξύ των συζύγων, καθώς οι τελευταίοι αποτελούν γονείς των ίδιων παιδιών, πράγμα που δίνει ιδιαίτερη αξία και στη γυναίκα, αναφέρεται και από τον William Gouge, το έργο του οποίου θα αναλυθεί παρακάτω (βλ. William Gouge, *Of Domestic Duties, Eight Treatises, An Exposition of the Part of the Scripture out of which Domestic Duties are raised... VIII. Duties of Masters*, Third Edition, Printed by George Miller for Edward Brewster, London, 1634, σελ. 271-273). Γενικότερα στους λόγους πουριτανών και άλλων συγγραφέων οδηγών συμπεριφοράς των αρχών του 17^{ου} αιώνα, παρατηρούνται συχνά αντιφάσεις ως προς το είδος της εξουσίας που έχει ο σύζυγος επί της συζύγου, σχετικές με την αξία της γυναίκας, καθώς και την ευθύνη της για την ανατροφή των παιδιών και την επίβλεψη του νοικοκυριού και της ευταξίας του (βλ. Catherine Gray, *Women Writers and Public Debate in 17th Century Britain*, Palgrave Macmillan, 2007, σελ. 40-41).

⁸⁰ Πληροφορίες στον σύνδεσμο: <https://www.britannica.com/biography/Richard-Brathwaite>

και βασικό μέλημα οι γυναίκες να είναι κόσμια και διακριτικά ντυμένες, Παρεμφερείς αναφορές βρίσκουμε και σε άλλους οδηγούς καλής συμπεριφοράς.⁸¹

Όσον αφορά τη συμπεριφορά, ο συγγραφέας αναφέρει ότι θα πρέπει πάντα να διατρέχεται από ταπεινότητα. Η γυναίκα θα πρέπει να φροντίζει για την συμπεριφορά της είτε είναι μόνη της, είτε όχι. Στη συνέχεια αναφέρεται η ευπρέπεια η οποία είναι, σύμφωνα με το κείμενο, ο «δρόμος προς την τελειότητα». Η υπόληψη της γυναίκας είναι το ανώτερο αγαθό της. Θα πρέπει να την φρουρεί με μεγάλη προσοχή, ενώ εάν αυτή χαθεί, σύμφωνα με τον Brathwaite, θα πρόκειται για μια αδιόρθωτη απώλεια. Τέλος θα γίνει αναφορά στο κεφάλαιο που αφορά την τιμή της γυναίκας, «το λιμάνι της αρετής», όπως αναφέρεται στο εισαγωγικό κείμενο. Οι προτροπές του συγγραφέα ως προς τα παραπάνω χαρακτηριστικά, αποσκοπούν στο «να παραμένει η γυναίκα στο μονοπάτι που οδηγεί στην τελειότητα».⁸²

Η συμπεριφορά των ανθρώπων αντικατοπτρίζεται, σύμφωνα με τον Brathwaite, σε τρεις λεπτομέρειες: Στη δράση, στη στοργή και στο πάθος. «Η αρετή είναι η ζωή της δράσης, και η δράση είναι η ζωή του άνδρα. Χωρίς την πρώτη, όλες οι δράσεις είναι άκαρπες, χωρίς τη δεύτερη, όλες οι μέρες μας είναι άχρηστες».⁸³ Στο εν λόγω κεφάλαιο του έργου, δίνεται η εικόνα ότι, όπως η αρετή και η δράση χαρακτηρίζουν τον άνδρα, έτσι η τιμή είναι το ζητούμενο για την κάθε γυναίκα. Η συμπεριφορά της λοιπόν, οι χειρονομίες και οι κινήσεις της, θα πρέπει να διατρέχονται από διακριτικότητα, ενδυναμωμένη από καθοδήγηση, μάλλον ανδρική, για να μην σπλωθεί η υπόληψη και η τιμή της γυναίκας. Η τελευταία θα πρέπει να περιφρουρεί το σπουδαίο χαρακτηριστικό της τιμής, ειδικά σε αυτόν τον κόσμο όπου «οι ανασφάλειες, οι φόβοι και οι εχθροί είναι πολλοί, ενώ οι διευκολύνσεις λίγες». Οπότε δεν πρέπει να αφήνει τις πράξεις της να την προδώσουν στους εχθρούς της, οι οποίοι είναι πολλοί, είτε εντός είτε εκτός της οικίας. Μια ζωή που χαρακτηρίζεται από τίμιες πράξεις, κάνει τη μνήμη μιας γυναίκας να κρατά περισσότερο. Ο συγγραφέας αναφέρει πλήθος παραδειγμάτων γυναικών από την αρχαία Ρώμη, αλλά και από τη σύγχρονή του εποχή, που αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση. Δεν πρέπει οι γυναίκες να δίνουν το δικαίωμα σε κανέναν να τις κακολογήσει βασισμένος στην αλήθεια.⁸⁴

⁸¹ Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σελ. 55.

⁸² Richard Brathwaite, *The English Gentlewoman*, Printed by B. Alsop and T. Fawcet, London, 1631, σελ. 2-4.

⁸³ Ομοίως, σελ. 28.

⁸⁴ Ομοίως, σελ. 29-30.

Γενικότερα, στις πραγματείες και τους οδηγούς του 17^{ου} αιώνα αναφέρονταν συχνά καλά παραδείγματα γυναικών.⁸⁵ Τόσο στις κλασικές όσο και στις βιβλικές παραδόσεις περιλαμβάνονταν περιπτώσεις γυναικών αξιοθαύμαστων για την ηθική τους, παρά τις σωματικές τους αδυναμίες. Η Λουκρητία, για παράδειγμα, που παρέμεινε αγνή ως τον θάνατο και αποτελούσε πρότυπο τόσο για τους Καθολικούς όσο και για τους Προτεστάντες, ή η Δεββώρα και η Ιουδίθ, ηρωίδες που αναφέρονται στις Γραφές. Και στο έργο της Dorothy Leigh, για το οποίο θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο, αναφέρονται σπουδαίες γυναίκες της Βίβλου, όπως η Ραχήλ και η Άννα.⁸⁶ Παραδείγματα γυναικών των οποίων οι πράξεις δοξάζονται αιωνίως και οι οποίες αποτελούν τον καθρέπτη αυτών των άξιων γυναικών. Στον αντίποδα, σε έργα που εκφράζουν πιο επιθετικά τον μισογυνισμό της εποχής, αναφέρονται ονόματα γυναικών που επιβεβαιώνουν τις μισογυνιστικές αντιλήψεις, όπως εκείνα της Εύας ή της Πανδώρας, ενισχύοντας με τη σειρά τους, αλλά με τα αντίθετα μέσα, την ιδεολογία της πατριαρχικής υποταγής της γυναίκας στον άνδρα.⁸⁷

Επιστρέφοντας στο έργο του Brathwaite και στην ανάδειξη παραδειγμάτων εξαιρετικών γυναικών, διαβάζουμε τα εξής: «Συναντάμε γυναίκες οι οποίες, παρόλο που είναι αδύναμες λόγω του φύλου τους, είναι όμοιες με τους άνδρες στη φιλανθρωπία, τη σεμνότητα, την ιερότητα και την ενάρετη συναναστροφή».⁸⁸ Ο πουριτανός συγγραφέας αναφέρει σε αυτό το σημείο παραδείγματα από την αρχαία Ρώμη, όπως η Octavia, η Cecilia και η Cornelia, οι οποίες «κάνουν τον παγανιστικό κόσμο να φαντάζει ηθικά χριστιανικός». Αναφέρεται και σε άξιες, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα κριτήρια, γυναίκες της εποχής του, ενώ συμβουλεύει όλες τις γυναίκες να τις μιμούνται στην διακριτικότητα, στην υπακοή, στη συμπεριφορά τους.⁸⁹

Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τη στοργή και την εκδήλωσή της. Σύμφωνα με τον συγγραφέα δεν υπάρχει δυσκολότερο επίτευγμα από το να έχει κανείς, ή μάλλον καμία, την πρόπουσα συμπεριφορά, όταν γίνεται δέκτης στοργής. Ορθό για τις γυναίκες είναι «να κρατούν τα μάτια τους κλειστά» σε ζητήματα που αφορούν στον έρωτα και την εκδήλωση στοργής και

⁸⁵ Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σελ. 63-64.

⁸⁶ Catherine Gray, *ό.π.*, σελ 50-51.

⁸⁷ Mihoko Suzuki, "Elizabeth, Gender and Political Imaginary of Seventeenth Century England", σελ. 232, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), *Debating Gender in Early Modern England, 1500-1700*, σελ. 231-253.

⁸⁸ "You may finde women, though weake in sexe and condition, yet parallels to men, for charity, chastity, piety and virtuous conversation".

⁸⁹ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 30.

ενδιαφέροντος.⁹⁰ Στην ίδια προτροπή καταλήγει και όσον αφορά το ζήτημα του πάθους. Καταδικάζει την όποια κατάσταση περιλαμβάνει γυναίκες που παρασύρονται και χάνουν την ψυχραιμία τους εξαιτίας του πάθους, με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται σε μεγάλο βαθμό η συμπεριφορά τους. Ειδικά όταν αυτό το πάθος πηγάζει από το αίσθημα της ζήλειας ή του ανταγωνισμού σε σχέση με τον σύζυγό τους. Σε περίπτωση που μια γυναίκα υποπέσει στο λάθος να παρασυρθεί, μη έχοντας τη δυνατότητα να συγκρατήσει τον εαυτό της, θα πρέπει τουλάχιστον να «συγκρατήσει τη γλώσσα της», να κρατήσει τη σιωπή της. Και αυτό είναι το συνετό, «όταν κινητήρια δύναμη είναι η οργή, και όχι η λογική».⁹¹ Γενικότερα σε πολλούς οδηγούς συμπεριφοράς συναντάμε την προτροπή να παραμένουν οι γυναίκες σιωπηλές για να μην διακινδυνεύουν να εκτεθούν.⁹²

Με τον ίδιο τρόπο κρίνει ο συγγραφέας και το πάθος του θυμού, ακόμη κι αν αυτός προκύπτει από το αίσθημα της αδικίας. Θα πρέπει πάντα οι γυναίκες να σκέφτονται «το πόσο και εκείνες έχουν αδικήσει τους άλλους, το πόσο οι άλλοι υποφέρουν από αυτές, το πόσο ο ίδιος ο Θεός υποφέρει εξαιτίας τους, ο οποίος, εάν εκδικείται την κάθε αδικία, θα τις είχε εξαφανίσει προ πολλού».⁹³ Προτρέπει λοιπόν τις γυναίκες αναγνώστριες του να συμπεριφέρονται ήρεμα, χωρίς πικρία. Ταπεινά και νηφάλια, χωρίς όμως παιδικότητα. Αναφέρεται εδώ συγκεκριμένα στις ανύπανδρες κοπέλες, οι οποίες θα πρέπει πάντα να φαίνονται ήπιες, και να μένουν μακριά από τα «κρεβάτια νεαρών ανδρών». Τις συμβουλεύει να κρατούν άσπιλη την τιμή τους. Για όλες τις γυναίκες αναφέρει, και πάλι, την υποχρέωση να μην ανταγωνίζονται με την «κεφαλή» τους, τον άνδρα δηλαδή, αφού από αυτόν προήλθαν, και να τον τιμούν, εκτιμώντας την αγάπη που τους προσφέρει. Σαν γενικό καλό χαρακτηριστικό των γυναικών αναφέρει για ακόμη μια φορά την υπομονή, η οποία θα πρέπει να αυξάνεται όσο τους συμβαίνουν αδικίες, αφού η οποιαδήποτε διαμάχη είναι πρόσκαιρη.⁹⁴

Στη συνέχεια του κεφαλαίου ο συγγραφέας εστιάζει στην ορθή συμπεριφορά των γυναικών όταν βρίσκονται με συντροφιά. Η «κοινωνία», το να βρίσκεται δηλαδή κανείς μαζί με άλλους, είναι χαρακτηριστικό του βίου των ανδρών, αλλά και των γυναικών. Οι τελευταίες, εάν θέλουν να αποτελούν «English Gentlewomen», θα πρέπει πρώτα να φορούν το πέπλο τους, και έπειτα να συναναστρέφονται με κόσμο. Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση οι γυναίκες θα

⁹⁰ Ομοίως, σελ. 32-33.

⁹¹ Ομοίως, σελ. 34-37.

⁹² Catherine R. Eskin, “The Rei(g)ning of Women’s Tongues in English Books of Instruction and Rhetorics”, σελ. 101-133 στο Barbara J. Whitehead (ed.), *ό.π.*, σελ. 102.

⁹³ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 38.

⁹⁴ Ομοίως, σελ. 39-40.

πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές, καθότι δεν υπάρχει, σύμφωνα με τον Brathwaite, πιο επικίνδυνη για εκείνες κατάσταση. Ο συγγραφέας προειδοποιεί τις γυναίκες στις οποίες απευθύνεται, να προσέχουν ιδιαίτερα τις συναναστροφές τους, αφού από αυτό εξαρτάται η φήμη τους, η υπόληψή τους, που είναι πολύ σημαντική. Το να αναπτύσσουν συζητήσεις ή οικειότητα με ξένους, αποτελεί δείγμα απερισκεψίας. Σε τέτοιες περιπτώσεις, «ό,τι λέγεται για τις υπηρέτριες, μπορεί να λεχθεί για κάθε γυναίκα».⁹⁵ Η τελευταία ιδανικά «πρέπει να φαίνεται και όχι να ακούγεται».⁹⁶

Σύμφωνα με τα όσα παρατίθενται στο υπό έρευνα κεφάλαιο, είναι ιδιαίτερα επικίνδυνο για μια γυναίκα να παρασύρεται σε διάλογο με κάποιον εχθρό, κάποιον που την πολιορκεί, καθότι με αυτόν τον τρόπο διαφαίνεται η έγκριση ή η αδυναμία από μέρους της πολιορκούμενης. Την απεικόνιση αυτή του γυναικείου σώματος ως κάστρου ή φρουρίου συναντάμε και σε νουβέλες του 16^{ου} αιώνα, στις οποίες πολλές φορές αναφέρεται και η σεξουαλική επίθεση ή ο βιασμός, υπό το πρίσμα όμως που περιγράφει εδώ και η υπό εξέταση πραγματεία. Ο άνδρας-πολιορκητής εμφανιζόταν σαν «ανδρείος πολεμιστής του έρωτα», που δεν μπορεί να αντισταθεί στη γυναικεία ομορφιά. Διακρίνεται λοιπόν μια συμπάθεια για τον πρώτο, ενώ αναδεικνύεται η εγγενής ενοχή της τελευταίας.⁹⁷

«Η Αγνότητα είναι ένας κλειστός κήπος», και δεν θα έπρεπε να παραβιάζεται, με αποτέλεσμα να αφήνεται η υπόνοια ότι έχει «σπλωθεί η ομορφιά της». Ο συγγραφέας σε αυτό το σημείο ισχυρίζεται ότι από την καθημερινή εμπειρία της σύγχρονης του εποχής, φαίνεται ότι «οι φτωχές γυναίκες που εγκαταλείπουν από μόνες τους τους Φύλακές τους, τους Κηδεμόνες τους, είναι εκείνες που είναι πιο επιρρεπείς στα ατοπήματα».⁹⁸ Και από αυτές, πιο αδύναμες αποδεικνύονται τελικά εκείνες που έχουν περισσότερη αυτοπεποίθηση όσον αφορά τις δυνάμεις τους. Η αλαζονεία είναι ένα τολμηρό αμάρτημα, σύμφωνα με τον συγγραφέα. Ο ίδιος αναφέρει ότι έχει γνωρίσει γυναίκες ιδιαίτερα αλαζόνες ως προς τη γυναικεία δύναμή τους, αφιερωμένες στην εργένικη ζωή τους. Ο μόνος τρόπος να αποφευχθεί αυτή η «αρρώστια» είναι η αποφυγή των κακών συναναστροφών.⁹⁹

⁹⁵ Ο συγγραφέας αναπαράγει σε αυτό το σημείο ένα από τα στερεότυπα της εποχής. Οι υπηρέτριες αντιμετωπιζόνταν με καχυποψία, όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, για τη σεξουαλική τους ελευθεριότητα, καθότι συχνό φαινόμενο για εκείνες ήταν αυτό μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης.

⁹⁶ Richard Brathwaite, σελ. 41-42.

⁹⁷ Jocelyn Catty, *Writing Rape, Writing Women in Early Modern England*, Palgrave Macmillan, 1999, σελ. 30.

⁹⁸ Μεταφράζεται η φράση: «subject to lapses»

⁹⁹ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 43.

Σε αυτό το σημείο του έργου ο συγγραφέας μάλλον αναπαράγει μια στερεοτυπική άποψη της εποχής για τις πόρνες. Αποτελούσε γενική παραδοχή ότι οι τελευταίες προτιμούσαν να ζουν μακριά από τις οικογένειές τους, και ήθελαν να είναι ελεύθερες, και όχι εξαρτημένες από «έναν φτωχό σύζυγο και μισή ντουζίνα παιδιά». Στο διανοητικό σύμπαν της εποχής, αυτές οι γυναίκες ντρόπιαζαν το γυναικείο φύλο και θεωρούνταν ακατάλληλες να γίνουν σύζυγοι, και ανάξιες να αποκαλούνται γυναίκες.¹⁰⁰ Επίσης, εστιάζοντας στην αλαζονεία των γυναικών που εγκαταλείπουν τους κηδεμόνες τους, και στη θρασεία υπεράσπιση από μέρους τους της εργένικης ζωής, μάλλον στρατεύεται με την ιδεολογική τάση που ενοχοποιεί τις γυναίκες για την ηθική πτώση τους στην κατάσταση της πορνείας. Όπως και οι γυναίκες τις οποίες απαξιώνει εδώ ο Brathwaite, έτσι και οι πόρνες, σε λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της ελισαβετιανής περιόδου, εμφανίζονται περήφανες για τις ικανότητές τους. Ταυτίζονται δε με τους κλέφτες και τους απατεώνες, που περηφανεύονταν για την πονηριά τους. Αυτή ακριβώς η περηφάνεια και η αλαζονεία, αποδείκνυε το γεγονός ότι οι απατεώνες, όπως και οι πόρνες, δεν αποτελούσαν θύματα των περιστάσεων.¹⁰¹ Επιπλέον, η ανεξαρτησία των γυναικών που περιγράφεται εδώ, και η τάση των τελευταίων να εγκαταλείπουν ή να παραμελούν το νοικοκυριό τους, οδηγούσε ενίοτε και στον χαρακτηρισμό τους ως μάγισσες.¹⁰²

Επιστρέφοντας στο έργο του Brathwaite, στο ίδιο σημείο ο τελευταίος διερωτάται: «Τί απόρθητο φρούριο θα μπορούσε να είναι μια Γυναίκα, εάν δεν την πρόδιδαν τα Παράθυρά της στους εχθρούς της;», «...Και πόσο διακινδυνεύει όταν αφήνει τα Δωμάτιά της για να περπατήσει στο δημόσιο Θέατρο, όταν βγάζει το πέπλο της, και εναποθέτει όλη της την προσοχή σε κάποια χαρωπή ιστορία, όταν συναναστρέφεται με νεαρούς και είτε εμπλέκεται σε κάποια συζήτηση, είτε αποδέχεται κάποιο βλέμμα; Γιατί είναι αληθής η λαϊκή σοφία που ακούμε καμιά φορά: «Παραμένουμε ασφαλείς, μόνον όταν είμαστε απομονωμένοι από την κοινωνία». Μόνο όταν συναναστρεφόμαστε με άλλους, μπορεί να μολυνθούμε. Εκεί μόνον, «ο Πειρασμός νικά την Αγνότητα».¹⁰³ Απευθυνόμενος στις γυναίκες, ο συγγραφέας προειδοποιεί, ότι θα γνωρίσουν πολλούς εξωστρεφείς νέους, που με θράσος θα τους προσφέρουν τις «άχρηστες υπηρεσίες τους» με την πρώτη ματιά, και δεν θα πρέπει να τις

¹⁰⁰ Paul Griffiths, "The structure of Prostitution in Elizabethan London", *Continuity and Change*, Volume 8 Issue 01, May 1993, σελ. 39-63, σελ. 41.

¹⁰¹ Paula M. Woods, "Greene's Conny-catching Courtesans: The Moral Ambiguity of Prostitution", *Explorations in Renaissance Culture*, Volume 18, Issue 1, 1992, σελ. 111.

¹⁰² Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England, A regional and comparative study*, Second Edition, Routledge, London, 1999, σελ. 228.

¹⁰³ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ.43.

δεχθούν, εκτός αν θέλουν να «εκπορνευθούν» σε αυτές.¹⁰⁴ Εδώ αναδύεται εμφανώς το αντιθετικό δίπολο της αγνής γυναίκας και της ανήθικης, της πόρνης. Επιστρέφοντας στη λογοτεχνία και τις νουβέλες του προηγούμενου αιώνα, γίνεται φανερό ότι για την ατίμωση ή τον βιασμό μιας γυναίκας, συχνά υπαίτια ήταν, εκτός από την ομορφιά της, η συμπεριφορά της ή τα λυμένα και μη καλυμμένα από πέπλο μαλλιά της. Τέλος, ηθικό δίδαγμα των παραπάνω έργων ήταν, ότι εάν μια γυναίκα ήταν ενάρετη, δεν υπήρχε περίπτωση να περιπέσει σε οποιαδήποτε παράνομη σεξουαλική πράξη, συμπεριλαμβανομένου του βιασμού.¹⁰⁵

Συνεχίζοντας, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο μόνος τρόπος για τις γυναίκες να αποδείξουν ότι οι αγνές προθέσεις τους συνάδουν με τις Θείες και Ηθικές οδηγίες, είναι να σταματήσουν το κακό στην πηγή του, να υποτάξουν τη στοργή τους στη λογική. Μόνον έτσι πρόκειται η οποιαδήποτε «Συντροφιά» να τις εμπλουτίσει με αγνότητα, να τις καταστήσει ικανές να φέρουν σε πέρας τη σοβαρή πρακτική της ευσέβειας¹⁰⁶, και να τις «καθοδηγήσει γλυκά στο λιμάνι της δόξας».¹⁰⁷ Ακόμη προτιμότερο βέβαια, είναι να μένουν στα δωμάτιά τους, στο σπίτι, απομακρυσμένες από τους πειρασμούς του κόσμου και τα «μάτια των ανδρών», αφιερωμένες στον Θεό και την προσευχή. Χωρίς όμως να αφήνουν λεπτό ανεκμετάλλευτο, κάνοντας προσευχή, ή εργαζόμενες μέσα στο σπίτι με ο,τιδήποτε μπορούσαν να καταπιαστούν. Εδώ ο συγγραφέας υποδεικνύει στις γυναίκες να μην κάνουν ιδιωτικά, ό,τι δεν θα έκαναν και δημόσια, αφού ο Θεός πάντοτε τις βλέπει.¹⁰⁸ Τέλος, και πάλι ως προς τη συμπεριφορά των γυναικών, ισχυρίζεται πρώτον ότι θα πρέπει να φορούν πέπλο, και να εμφανίζονται όσο το δυνατόν σπανιότερα. Δηλώνει ενοχλημένος από την τάση που παρατηρούνταν στις μέρες του, να συχνάζουν δηλαδή οι γυναίκες σε διάφορα δημόσια μέρη.¹⁰⁹ Εδώ ο συγγραφέας εκφράζει μια γενικότερη ανησυχία των ανδρών του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα σε σχέση με τις γυναικείες ελευθερίες. Στην Αγγλία, τον «παράδεισο για τις γυναίκες» σύμφωνα με κάποιους ιταλούς επισκέπτες, άρχισε γενικότερα να προκαλεί δυσφορία στους ηθικολόγους και άλλους άνδρες παρατηρητές, η παρουσία των γυναικών σε δημόσιους χώρους.¹¹⁰

Ο R. Brathwaite εκφράζει τη σχετική δυσφορία του, καθότι οι διάφορες γιορτές και

¹⁰⁴ Ομοίως, σελ. 43.

¹⁰⁵ Jocelyn Catty, *ό.π.*, σελ. 33-35.

¹⁰⁶ Εδώ μεταφράζεται ο όρος “piety”.

¹⁰⁷ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 44.

¹⁰⁸ Ομοίως, σελ. 48-49.

¹⁰⁹ Ομοίως, σελ. 50.

¹¹⁰ Sylvia Federici, *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα, Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη, 2011., σελ. 146.

περιστάσεις, καθώς και οι διάφορες παρέες, είναι τελικά αυτές που διαφθείρουν τον άνθρωπο, και δη τη γυναίκα. Ξεκαθαρίζει βέβαια ότι δεν εννοεί να είναι τόσο υπερβολικά αυστηρός, ώστε να προτείνει τον πλήρη αποκλεισμό των γυναικών από κάθε δημόσια ή κοινωνική περίπτωση. Θα πρέπει να συναντώνται οι γυναίκες, αρκεί οι μαζώξεις τους να έχουν φύση ηθική και βελτιωτική για τις ίδιες. Θα πρέπει να μιλούν μετρημένα και να μην υποπίπτουν στο κουτσομπολιό.¹¹¹ Θα πρέπει να αναφερθεί σε αυτό το σημείο ότι η λέξη “gossip”, που χρησιμοποιείται στο σημείο αυτό από τον συγγραφέα, ήταν ένας όρος που αρχικά σήμαινε τη «φίλη», αλλά που απέκτησε στην περίοδο που μας αφορά ιδιαίτερα υποτιμητική σημασία, όπως μαρτυρά και η υπό εξέταση πηγή.¹¹² Οι κουτσομπόλες γυναίκες, μολύνουν όλο το γυναικείο φύλο, ενώ εκείνες που «απολαμβάνουν το κόκκινο κρασί, ώσπου να αναβράζει στις φλέβες τους», εκθέτουν τις αδυναμίες του φύλου τους. Μάλιστα, γίνεται εδώ αναφορά σε μία μαρτυρία, σε μια πηγή, από την αρχαία Ρώμη, στην οποία πρωταγωνιστές είναι δύο Συγκλητικοί. Ο ένας αποκάλυψε τη γυναίκα του άλλου μοιχό, και ο άλλος τη γυναίκα του πρώτου μέθυσο. Στην εκδίκαση της υπόθεσης εξήχθη το συμπέρασμα ότι η μέθη είναι μεγαλύτερο ατόπημα από τη μοιχεία για μια γυναίκα.¹¹³ Μάλλον γιατί η μέθη οδηγεί και στη μοιχεία, ενώ όχι απαραίτητα το αντίθετο. Πρόκειται όμως για μια προσωπική άποψη του συγγραφέα, αφού η μοιχεία θεωρείτο, κατά την περίοδο που μας αφορά, πολύ πιο σημαντικό έγκλημα, ειδικά για τις γυναίκες.

Όσον αφορά τις δημόσιες εργασίες,¹¹⁴ θα πρέπει πάντα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι γυναίκες να συναναστρέφονται με ανθρώπους και να υπεισέρχονται σε καταστάσεις που να αρμόζουν με την τάξη τους και την ποιότητά τους. «Να εγκρίνετε τους εαυτούς σας, αγνές Παρθένες, εγκρατείς Σύζυγοι, αξιοπρεπείς Αρχόντισσες, έντιμες Χήρες, όταν έχετε ενάρετη και ταπεινή συμπεριφορά. Διατηρήστε την αιωνίως, επιτυγχάνοντας με αυτόν τον τρόπο την Ευγένεια.... Να προσέχετε λοιπόν τη συμπεριφορά σας, ούτως ώστε η περιέργεια να μην σπilώσει την περηφάνειά σας, ούτε η μεγαλοπρέπεια την Κατάστασή σας: Η Σεμνότητα, σε συνδυασμό με την Ταπεινότητα, θα τις καταλαγιάσει και τις δύο, δημιουργώντας εκείνη τη Συμπεριφορά που θα σας ταιριάζει, οπότε θα εξελιχθείτε σε αυτή, σα να γεννήθηκε αυτή μέσα σας, και όχι σαν να επιβλήθηκε σε εσάς από άλλους».¹¹⁵ Παρακάτω διαβάζουμε ότι «Τα πιο πολύτιμα πράγματα, έχουν και τους πιο ολέθριους φύλακες. Δεν υπάρχει πράγμα πολυτιμότερο

¹¹¹ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 50.

¹¹² Sylvia Federici, *ό.π.*, σελ. 146.

¹¹³ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 51.

¹¹⁴ Μεταφράζεται εδώ ο όρος “employments”.

¹¹⁵ Ομοίως, σελ. 58.

από την τιμή μιας Παρθένου». ¹¹⁶ Η γυναίκα πρέπει να περιφρουρεί την τιμή της, αλλά θα πρέπει να είναι και ταπεινή, όχι να δοξάζει τον εαυτό της. ¹¹⁷ Και αυτό διότι η Τιμή είναι πολύ δύσκολο να διατηρηθεί άσπιλη. ¹¹⁸

Το τελευταίο κεφάλαιο του έργου του Richard Brathwaite, αφορά την τιμή των γυναικών. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας προτρέπει, μεταξύ άλλων, τις γυναίκες, τις δυνάμει “English Gentlewomen”, να ακολουθούν γενικότερα μια σοβαρή διαδικασία αυτό-βελτίωσης, για να καταλάβουν εάν αξίζουν να τιμώνται, ή «για να τιμώνται εις τους αιώνας των αιώνων από τον Δημιουργό τους». Σε αυτό το μονοπάτι θα εισαχθούν εάν αφιερώσουν την εργασία τους στην αρετή, απορρίπτοντας ό,τι βλαβερό και εναγκαλιζόμενες οτιδήποτε βοηθητικό. Εάν δεν θυσιάσουν ούτε μια ώρα στον βωμό της ματαιοδοξίας και αν αφιερώνουν τον χρόνο τους σε ασκήσεις ιερότητας. Τις προτρέπει να αφιερώνουν τις μέρες τους στην επαύξηση και διάδοση της δόξας του Θεού, και να αντιμετωπίζουν με συμπόνια όποιον φτωχό βρεθεί στον δρόμο τους. ¹¹⁹ Τέλος, σύμφωνα με τον συγγραφέα οι παρθένες, θα πρέπει να γεμίζουν τον χρόνο τους με φιλανθρωπίες, και να περιμένουν τον γάμο τους. Εάν είναι σύζυγοι και μητέρες οφείλουν να μεταλαμπαδεύουν τις γνώσεις τους στις νεότερες, να αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση, και να φροντίζουν ούτως ώστε οι οικογένειές τους να είναι ενάρετες. Καλεί όλες τις γυναίκες να προσπαθούν ανελλιπώς να βελτιώνουν τους εαυτούς τους, και να μην καθοδηγούνται από τις διάφορες απολαύσεις. ¹²⁰

3) William Gouge

Of Domestical Duties, Eight Treatises, An Exposition of the Part of Scripture out of which Domestical Duties are raised. I. A right Conjunction of Man and Wife. II. Common mutuall Duties betwixt Man and Wife. III. Particular Duties of Wives. IV. Particular Duties of Husbands. V. Particular Duties of Children. VI. Duties of Parents. VII. Duties of Servants. VIII. Duties of Masters., The Third Edition, 1634.

Ο William Gouge (1575-1653), ήταν ένας πουριτανός κληρικός και συγγραφέας. Το παραπάνω έργο του, το οποίο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1622, και που περιέχει πλήθος

¹¹⁶ Ομοίως, σελ. 189.

¹¹⁷ Ομοίως, σελ. 196-199.

¹¹⁸ “Search all thy books, and thou shalt find therein, That Honour is more hard to hold than win”, Ομοίως, σελ. 210.

¹¹⁹ Ομοίως, σελ. 194.

¹²⁰ Ομοίως, σελ. 217.

συμβουλών και κανόνων σχετικών με την οικογενειακή ζωή, αποτέλεσε έναν από τους διασημότερους οδηγούς συμπεριφοράς της εποχής, και τον πιο χαρακτηριστικό ως προς την επίδραση του Πουριτανισμού στις σχέσεις μεταξύ φύλων μέσα στο νοικοκυριό, με ιδιαίτερη έμφαση στη γυναικεία υποταγή και υπακοή στον σύζυγο.¹²¹ Το έργο χωρίζεται σε οκτώ πραγματείες. Εκκινεί με την εξέταση εδαφίων της Βίβλου, τα οποία υποστηρίζουν τις ιδέες του περί οικιακών καθηκόντων, και συνεχίζει με την απαρίθμηση των καθηκόντων που οφείλουν οι δύο σύζυγοι να φέρουν εις πέρας. Στη συνέχεια, στα έξι εναπομένοντα κεφάλαια (*Πραγματείες*), κάνει λόγο για τα καθήκοντα των συζύγων ξεχωριστά, για τα καθήκοντά τους ως γονείς, για τα καθήκοντα των παιδιών, των υπηρετών, και των αρχόντων. Από το έργο αυτό, σχετική με την παρούσα έρευνα είναι κυρίως η *Τρίτη Πραγματεία*, η οποία αφορά τα συγκεκριμένα καθήκοντα των γυναικών/συζύγων.¹²² Παρατίθενται, και εδώ, οι σχετικές με το θέμα επιστολές του Αποστόλου Παύλου Προς Εφεσίους, τις οποίες συναντήσαμε και στο πρώτο έργο που μελετήθηκε :

5.22: Γυναίκες, υποβάλετε τους εαυτούς σας στους συζύγους σας, όπως στον Κύριο.

5.23: Ο σύζυγος είναι η κεφαλή της γυναίκας, όπως ο Χριστός είναι η Κεφαλή της Εκκλησίας: και είναι ο Σωτήρας του σώματος.¹²³

5.24: Όπως όμως η Εκκλησία είναι υποκείμενη στον Χριστό, έτσι είναι και οι γυναίκες υποταγμένες στους συζύγους τους σε όλα τα πράγματα.¹²⁴

Στην προκειμένη διακήρυξη των καθηκόντων των γυναικών, ο κληρικός και συγγραφέας εστιάζει σε δύο σημεία. Το ίδιο το καθήκον που απαιτείται και τον λόγο που το καθιστά

¹²¹ Ann Hughes, "Puritanism and Gender", *ό.π.*, σελ. 295.

¹²² William Gouge, *Of Domestic Duties, Eight Treatises, An Exposition of the Part of the Scripture out of which Domestic Duties are raised... VIII. Duties of Masters*, Third Edition, Printed by George Miller for Edward Brewster, London, 1634, σελ. 269-352.

¹²³ Με αυτό ακριβώς το εδάφιο ανοίγει και το έντυπο κήρυγμα του William Whately, *A Bride-Bush, or A Wedding Sermon: Compendiously Describing the Duties of Married Persons, by performing whereof, marriage shall be to them a great helpe, which now finde a little hell*, Printed by William Laggard for Nicholas Bourne, London, 1617, σελ. 1. Ο Whately υποστηρίζει επίσης στο έργο του τη γυναικεία υποταγή στον σύζυγο, ενώ προειδοποιεί ότι εάν εκείνη θεωρεί τον εαυτό της ίσο σε σχέση με εκείνον, δεν πρόκειται να γίνει δέκτης της θείας χάρις. Βλ. Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 24. Από την άλλη, το εν λόγω εδάφιο συμβουλεύει επίσης τους συζύγους να αγαπούν τις συζύγους τους όπως ο Χριστός την Εκκλησία, νύξη που συνάδει με την Πουριτανική τάση που ήθελε την ανδρική κυριαρχία επί της συζύγου να συνδυάζεται με αγάπη και συμπόνοια, βλ. Ann Hughes, "Puritanism and Gender", *ό.π.*, σελ. 296.

¹²⁴ William Gouge, *ό.π.*, σελ. 269.

δυνατό.¹²⁵ Αυτό που απαιτείται είναι η υποταγή, και τα άτομα από τα οποία απαιτείται είναι οι σύζυγοι, οι γυναίκες. Ο τρόπος με τον οποίο αυτή εκφράζεται αφορά την ποιότητα και το μέγεθος της υποταγής. Για να αναδειχθεί η ποιότητα της υποταγής της γυναίκας στον σύζυγό της, δύο είναι οι κανόνες που τίθενται: Πρώτον ότι «θα είναι τέτοια η υποταγή, όπως αυτή που αποδίδεται στον Ιησού Χριστό» και δεύτερον ότι θα είναι τέτοια, «όπως αυτή που αποδίδει η Εκκλησία στον Ιησού Χριστό».¹²⁶ Αναφέρεται ότι το εύρος της υποταγής των συζύγων απλώνεται σε όλα τα πράγματα. Ο άνδρας είναι η κεφαλή της γυναίκας και προσιδιάζει στον Χριστό. Όπως εκείνος είναι η κεφαλή της Εκκλησίας, έτσι και ο σύζυγος είναι η κεφαλή της συζύγου ενώ ο άνδρας οφείλει να την προστατεύει.

Γενικότερα σύμφωνα με τον συγγραφέα, η υποταγή της γυναίκας στον άνδρα είναι το κύριο θέμα, που επικαλύπτει τα υπόλοιπα, αφού επεκτείνεται στο ζήτημα της τιμής, το οποίο απαιτείται από την 5^η εντολή και αφορά όλες τις γυναίκες. Το βασικό της καθήκον λοιπόν, σύμφωνα με τον Λόγο του Κυρίου αποδίδεται από την εντολή «Η επιθυμία σου θα στρέφεται προς στον άνδρα σου...» (Γένεση, εδάφιο 3.16). Αυτή ήταν η τιμωρία της για την παράβασή της, για το αμάρτημά της. Η γνώμη της, η στοργή, ο λόγος της, και όλα όσα αφορούν τον σύζυγό της θα πρέπει να τιμούν την υποταγή της.¹²⁷ Στο ίδιο εδάφιο του βιβλίου της Γένεσης αναφέρονται η θλίψη, και οι πόνοι της κυοφορίας και της γέννας, ως τιμωρίες της γυναίκας από τον Θεό, αφού ήταν εκείνη που προσέφερε στον Αδάμ τον απαγορευμένο καρπό.

Στη συνέχεια της πραγματείας γίνεται λόγος για τη διάθεση κάποιων γυναικών, των οποίων η φιλοδοξία τις έχει διαφθείρει, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να υπομείνουν την επιβεβλημένη από τον Κύριο, όπως αναφέρθηκε, υποταγή. Φαντάζονται ότι η υποταγή αυτή τις καθιστά σκλάβες. Αυτό δεν ισχύει βέβαια, σύμφωνα με τον William Gouge, καθώς υπάρχουν και τα καθήκοντα του ανδρός απέναντι στη γυναίκα του, οπότε και η υποταγή δεν εξισώνεται με υπηρεσία, δηλαδή με σκλαβιά. Αφού όμως ο Θεός απαιτεί την υποταγή της συζύγου στον σύζυγο, εκείνη θα πρέπει να το αποδεχθεί. Αυτό είναι το λογικό άλλωστε, αναφέρει μεταξύ άλλων ο συγγραφέας, αφού εκείνη παρέσυρε τον άνδρα στην αμαρτία, θα πρέπει να είναι τώρα υποκείμενη σε αυτόν, λόγω της αδυναμίας της.¹²⁸

¹²⁵ Ομοίως, σελ. 269.

¹²⁶ Ομοίως, σελ. 269-271.

¹²⁷ Ομοίως σελ. 271.

¹²⁸ Ομοίως, σελ. 271.

Στη συνέχεια αναφέρεται στην ανωτερότητα του ανδρός που θα πρέπει να αναγνωρίζεται από τη σύζυγο. Αυτή η ανωτερότητα αναδεικνύεται από τον Λόγο του Κυρίου: “... αλλά αυτός θα σε εξουσιάζει” (Γένεση.3.16). Ο σύζυγος δηλαδή θα έχει εξουσία επάνω της. Η φύση επίσης, όπως παρατηρείται από τον συγγραφέα, έχει καταστήσει τον άνδρα ανώτερο. Για τους λόγους αυτούς, οι τίτλοι και οι ονομασίες που αποδίδονται στον άνδρα σύμφωνα με τις Γραφές είναι αυτοί του Άρχοντα, του Καθοδηγητή, της Κεφαλής, της εικόνας και της δόξας Του Θεού. Ο άνδρας εκπροσωπεί τον Ιησού Χριστό και η γυναίκα την Εκκλησία, ενώ η γυναίκα δημιουργήθηκε μετά τον άνδρα, για το καλό του άνδρα και από το πλευρό του (Γένεση. 2.18). Το πόρισμα εδώ, σύμφωνα με την υπό εξέταση πραγματεία, είναι ξεκάθαρο, και οι γυναίκες θα πρέπει να συνειδητοποιούν ότι ο άνδρας είναι ανώτερος και έχει εξουσία επάνω τους. Μέχρι ωστόσο η γυναίκα να πειστεί για αυτό δεν μπορεί να φέρει τα καθήκοντά της εις πέρας όπως πρέπει.¹²⁹

Ενάντια στην προαναφερθείσα υποταγή τοποθετείται η γνώμη πολλών γυναικών που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε όλα τα πράγματα ως το ίδιο καλές με τους συζύγους τους, και σε καμία περίπτωση κατώτερες τους.¹³⁰ Αναφέρεται εδώ ότι αυτή η ψευδαίσθηση είναι δικαιολογημένη και οφείλεται στο μικρό μέγεθος της ανισότητας μεταξύ συζύγων. Διότι, αν και ο άνδρας είναι η κεφαλή, η γυναίκα είναι η καρδιά, «το αμέσως πιο σημαντικό όργανο μετά το κεφάλι». Η καρδιά είναι σχεδόν ίση με την κεφαλή από πολλές απόψεις, και το ίδιο απαραίτητη. Η γυναίκα μπορεί να πλάστηκε από το πλευρό του άνδρα κατά τη Δημιουργία, αλλά έκτοτε ο άνδρας γεννάται από την μήτρα της, ενώ και στους δύο δόθηκε η θεία χάρη. Άλλωστε οι γυναίκες είναι μητέρες των ίδιων παιδιών, αφού ο Θεός πρόσταξε και στους δύο το «αυξάνεσθε και πληθύνεστε», καθώς και αφέντρες των ίδιων υπηρετών, αφού η Σάρα αποκαλείται “mistresse”. Αυτή η κάποια ισότητα που αφορά ορισμένες πτυχές της ζωής οδηγεί κάποιες συζύγους να υποστηρίζουν ότι θα έπρεπε να υπάρχει ισότητα σε όλα. Αλλά το να βγάζουμε γενικά συμπεράσματα από λίγα συγκεκριμένα πράγματα, οδηγεί σε αδύναμα επιχειρήματα, σύμφωνα με τον συγγραφέα. Ο άνδρας είναι ανώτερος σε όλα τα πράγματα.¹³¹

Με βάση ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν ήδη στην εισαγωγή, δίνεται η αίσθηση ότι στο πρώτο έργο του William Perkins, *Christian economie or A short survey of Familei*, γίνεται

¹²⁹ Ομοίως, σελ. 271-272.

¹³⁰ Ομοίως, σελ. 273.

¹³¹ «Common equity is not equality», ομοίως, σελ. 273.

ξεκάθαρος ο έμφυλος διαχωρισμός, με τον άνδρα να εμφανίζεται σαν το ανώτερο φύλο, προορισμένο να γονιμοποιεί, και τη γυναίκα το κατώτερο, προορισμένο να κυοφορεί. Η σύζυγος είναι υποκείμενη στον άνδρα και οφείλει να τον υπακούει. Αυτή είναι μια άποψη που, όπως έγινε φανερό, αναφέρεται πολλές φορές στις Γραφές. Ο συγγραφέας παραθέτει πλήθος τέτοιων αποσπασμάτων. Τα ίδια και περισσότερα τέτοιου τύπου αποσπάσματα των Γραφών παρατίθενται και στο έργο του William Gouge. Η κατεύθυνση αυτή αντικατοπτρίζει τον δημόσιο κανονιστικό και κατηχητικό λόγο της εποχής, που ήθελε τη γυναίκα πιο αυστηρά περιορισμένη από ποτέ, με τη συμπεριφορά της να υπόκειται σε συνεχή παρακολούθηση. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε διαβάζοντας και το *The English Gentlewoman* του Richard Brathwaite, που απαριθμεί τις υποχρεώσεις της συζύγου εφιστώντας την προσοχή στο ότι πρέπει να προσέχει ιδιαίτερα τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρεται, μιλάει ή ντύνεται, ούτως ώστε να μην κινήσει υποψίες. Η τελευταία αυτή προτροπή και προειδοποίηση προς τις γυναίκες της εποχής του, εκφράζει, όπως αναφέρθηκε, το αντιθετικό δίπολο της ηθικής γυναίκας και της πόρνης, που κέρδιζε έδαφος στις εκ του άμβωνος επιθέσεις και στις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής, ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Συμπερασματικά, τα τρία έργα που παρουσιάστηκαν φαίνονται κατάλληλα για την ανάδειξη των κυρίαρχων ιστοριογραφικών ερωτημάτων της ιστορίας του φύλου όσον αφορά τις αναπαραστάσεις των γυναικείων υποκειμένων, αλλά δεν ενδείκνυνται για την ανάδειξη της γυναικείας δράσης και εμπειρίας, αφού είναι γραμμένα από άνδρες συγγραφείς.

Γενικότερα σε αυτά και άλλα παρόμοια εγχειρίδια, αναδεικνύονται εμφανώς οι αξίες της πατριαρχικής τάξης. Οι αρχές αυτές, που υπέβοσκαν σε όλα τα κοινωνικά και πολιτισμικά επίπεδα, και προβάλλονταν σε αυτά τα έργα, βοήθησαν στο να καθοριστούν οι ρόλοι των φύλων. Συγγραφείς και ιεροκήρυκες επέμεναν ότι οι γυναίκες έπρεπε να είναι περιορισμένες στην ιδιωτική, οικιακή σφαίρα. Ο ρόλος τους ήταν να διαχειρίζονται την οικία, να προσέχουν τα παιδιά και να επιβλέπουν τις οικιακές βοηθούς και τους υπηρέτες. Ολόκληρη η ζωή τους περιστρεφόταν γύρω από το νοικοκυριό, ενώ συχνά μια καλή σύζυγος συγκρινόταν με σαλιγκάρι, ή χελώνα.¹³² Βέβαια, αυτή η εικόνα της πουριτανής γυναίκας, εγκλωβισμένης στην οικία, είναι παραπλανητική, αφού το νοικοκυριό δεν ήταν αποκομμένο από τις δημόσιες εργασίες. Τα νοικοκυριά ήταν κέντρα εργασίας και εκπαίδευσης και είχαν ιδιαίτερη οικονομική, πολιτική και θρησκευτική σημασία, ενώ οι σπιτονοικοκυρές ασχολούνταν με την ανατροφή των παιδιών, την εκπαίδευση των υπηρετών, αλλά και τους γείτονές τους,

¹³² Bernard Capp, *ό.π.*, σελ. 9.

αναπτύσσοντας παράλληλα και την προσωπική τους σχέση με τον Θεό.¹³³ Γενικότερα όμως οι γυναίκες αποκλείονταν από την πολιτική, με την εξαίρεση της δυνατότητας να κληρονομήσουν το θρόνο, μια ανωμαλία που δεν επηρέαζε κατά τα άλλα τις σχέσεις μεταξύ φύλων. Όπως έχει αναφερθεί, οι γυναίκες αποκλείονταν και από κάθε επίσημη θέση στην Εκκλησία, μια περιθωριοποίηση που ενδυναμώθηκε με το κλείσιμο των μοναστηριών μετά τη Μεταρρύθμιση, ενώ οι γυναίκες ήταν στο περιθώριο και στον χώρο της εργασίας.¹³⁴

Επιπλέον, ως προς την κανονιστική γραμματεία, επειδή γραφόταν, σύμφωνα με τον Bernard Capp, συνήθως από εκκλησιαστικούς, σκιαγραφούσε τη σχέση μεταξύ συζύγων ως μια σχέση αγάπης και τρυφερότητας, μαλακώνοντας κάπως τις έντονες γωνίες της ανδρικής εξουσίας. Αυτό κατέστη φανερό μέσα από τα έργα του W. Perkins και του W. Gouge. Ο βασικός στόχος τους όμως ήταν να διασφαλίσουν την ανδρική κυριαρχία, όχι να την περιορίσουν. Ζητούμενο ήταν να οριστεί η πατριαρχία με όρους αρμονικούς και αποτελεσματικούς. Η επιρροή αυτών των οδηγών είναι δύσκολο να υπολογιστεί. Πολλοί εξ αυτών ήταν ακριβοί οπότε μάλλον απευθύνονταν σε επαγγελματίες ή εύπορους εμπόρους, αν και συναντάμε περιπτώσεις ανδρών από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα που οπλίζονταν με έναν τέτοιον οδηγό μόλις νυμφεύονταν.¹³⁵ Βέβαια τα κείμενα αυτά κυκλοφορούσαν σε μια κουλτούρα που παρέμενε σε μεγάλο βαθμό προφορική, όπως και κατά τον 16^ο αιώνα, συμβάλλοντας έτσι σημαντικά στον σχηματισμό της κοινής γνώμης.¹³⁶ Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το πατριαρχικό μήνυμα που μετέδιδαν εκκινούσε αρχικά από τον άμβωνα, ο οποίος αποτελούσε ισχυρότατο εργαλείο δόμησης των θρησκευτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων του αγγλικού λαού.¹³⁷

Οι πατριαρχικές ιδέες και αξίες υιοθετούνταν αλόγιστα από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Ο μισογυνισμός αντικατοπτριζόταν στη γλώσσα της εποχής. Όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, ο δημόσιος διάλογος αναφερόταν υποτιμητικά στη σεξουαλική πράξη, ενώ η βιαιοπραγία κατά των γυναικών, αν και καταδικαζόταν από τον άμβωνα και συνακόλουθα από τα έντυπα κηρύγματα και την κανονιστική γραμματεία, ενθαρρυνόταν από ρητά και παροιμίες της εποχής, όταν επρόκειτο για μια ανυπάκουη σύζυγο. Η ευρύτερη

¹³³ Ann Hughes, "Puritanism and Gender", *ό.π.*, σελ. 299.

¹³⁴ Bernard Capp, *ό.π.*, σελ. 10.

¹³⁵ Ομοίως, σελ. 11

¹³⁶ Κώστας Γαγανάκης, *Ο πόλεμος των λέξεων. Θρησκευτική διαμάχη και προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*, Νεφέλη, 2003, σελ. 201.

¹³⁷ Christopher Hill, *ό.π.*, σελ. 30-34.

ιδεολογία της ανδρικής ανωτερότητας και εξουσίας, που προβάλλεται και μέσα από τα έργα που εξετάστηκαν, ήταν βαθιά αποτυπωμένη στην κοινωνία, και η νύξη ότι οι άνδρες έπρεπε να κυβερνούν τις συζύγους τους ήταν αποδεκτή και από τα δύο φύλα. Οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων όπως εκφράζονταν από τον νόμο, από τον άμβωνα αλλά και από τη λαϊκή σοφία, δύσκολα μπορούσαν να διαρρηχθούν. Οι περισσότερες γυναίκες ήξεραν ότι οι ζωές τους θα περιστρέφονταν γύρω από τα παιδιά και το σπίτι, και ήταν πεπεισμένες ότι οι έμφυλοι ρόλοι ήταν καθορισμένοι από τις Γραφές και από τη φύση. Κάποιες γυναίκες, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, είχαν τη μόρφωση και τη δύναμη να δημοσιεύσουν τις ιδέες τους, αλλά αυτές και οι αναγνώστες τους δεν κατάφερναν να σπάσουν τα δεσμά των πατριαρχικών θεωριών.¹³⁸

Ενότητα 3^η:

Ευκαιρίες ως προς τη δράση των γυναικών.

Ήδη από τον 15^ο αιώνα στον αγγλικό χώρο, η νοικοκυρά ήταν υπεύθυνη για τις διαδικασίες που λάμβαναν χώρα εντός της οικίας, ενώ φρόντιζε και για τον σύζυγό της, ρυθμίζοντας τα έξοδα του νοικοκυριού. Επίσης, ανέτρεφε τα παιδιά, εκπαιδευε και συναναστρεφόταν με τους υπηρέτες, είχε κοινωνική ζωή και εκπλήρωνε τις θρησκευτικές της υποχρεώσεις. Όλα αυτά αναλόγως με την τάξη στην οποία ανήκε. Οι σύζυγοι των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, καθώς και αυτών της υπαίθρου, είχαν πολλαπλές υποχρεώσεις, όπως την προαναφερθείσα ανατροφή των παιδιών, τις κηπευτικές και αγροτικές εργασίες, την προετοιμασία των γευμάτων, την παραγωγή τυριού και σαπουνιού, το ράψιμο, και γενικότερα την παραγωγή ενδυμάτων, αποτελώντας έτσι βασικό πυλώνα της παραγωγικής οικογενειακής μονάδας. Οι ανύπανδρες εργάζονταν σε άλλες οικίες, ή σαν ανειδίκευτες εργάτριες ή ράφτρες. Οι γυναίκες στις πόλεις εργάζονταν στο εμπόριο, είχαν μαγαζιά, ήταν μέλη συντεχνιών. Στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας, οι ευγενείς γυναίκες ασχολούνταν με την επιτήρηση των οικονομικών δραστηριοτήτων της περιουσίας.¹³⁹

¹³⁸Bernard Capp, ό.π., σελ. 12-15.

¹³⁹ Carolyn Merchant, *The Death of Nature, Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper & Row, San Francisco, 1983, σελ. 149.

Στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα όμως, έλαβαν χώρα μεγάλες αλλαγές στην παραγωγική εργασία των γυναικών μέσα στο νοικοκυριό, και έξω από αυτό. Οι αλλαγές αυτές προσανατολιζόνταν στην μεγαλύτερη εξάρτηση των τελευταίων από τους συζύγους τους. Στη σφαίρα της αναπαραγωγής, όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, οι μαίες έχαναν το μονοπώλιο στην υποβοήθηση της γέννας από τον άνδρα ιατρό. Ταυτόχρονα ο παθητικός ρόλος της γυναίκας στην όλη αναπαραγωγική διαδικασία επικυρωνόταν από ιατρούς και φυσικούς φιλόσοφους της εποχής. Η μάγισσα και η μαία, βρέθηκαν συμβολικά στο κέντρο της αντιπαράθεσης για τον έλεγχο των νέων κοινωνικών σχέσεων μέσα στις σφαίρες της παραγωγής και της αναπαραγωγής.¹⁴⁰ Επιπλέον, οι γυναίκες της αριστοκρατίας, οι οποίες επί της ελισαβετιανής περιόδου διαχειρίζονταν τις περιουσίες τους, όταν ο σύζυγος απουσίαζε, μετά την Παλινόρθωση, ασχολούνταν μόνο με την προσευχή και την καλή γειτνίαση, με την εκπαίδευσή τους σχετικά με την όποια επιχειρηματικότητα να μειώνεται σημαντικά.

Εκπαίδευση, Θρησκευτική και Κοινωνική εξεγερτικότητα.

Ως προς την εκπαίδευση των γυναικών μια κοινή παραδοχή είναι ότι γενικά δεν ήταν εκτεταμένη. Γενικότερα βέβαια στην Αγγλία, ακόμα και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, το ποσοστό των αγράμματων ανδρών και γυναικών, ήταν αρκετά υψηλό. Ιδιαίτερα στα χαμηλότερα στρώματα, και ειδικά αν εστιάσουμε στην επαρχία, το ποσοστό των αγράμματων γυναικών άγγιζε έως και το 90%, σύμφωνα με έρευνα βασισμένη στην ικανότητά τους να υπογράφουν με το όνομά τους στα εκκλησιαστικά δικαστήρια.¹⁴¹ Βέβαια, αν λάβουμε υπόψιν την αύξηση των βιβλίων που στόχευαν αμιγώς στο γυναικείο κοινό στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η εγγραμματοσύνη των γυναικών των ανώτερων στρωμάτων ήταν πιο αυξημένη.¹⁴² Εστιάζοντας στις ανώτερες τάξεις, η εκπαίδευση λάμβανε χώρα στο σπίτι, όπου και οι γυναίκες δίδασκαν και διδάσκονταν, ούσες μητέρες ή κόρες αντίστοιχα.

¹⁴⁰ Ομοίως, σελ. 150-151.

¹⁴¹ Ann Hughes, *The Causes of the English Civil War*, Second Edition, Macmillan Press LTD, Great Britain, 1998, σελ. 63. David Cressy, *Literacy and Social Order, Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1980, σελ. 176.

¹⁴² Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 36.

Η ανώτερη εκπαίδευση δεν ήταν προσβάσιμη στις γυναίκες¹⁴³. Όμως, οι γυναίκες των ανώτερων τάξεων είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις τη δυνατότητα να αποτελούν μέλη της εγγράμματης κοινωνίας, ανεξάρτητα με το αν μπορούσαν εν τέλει να συμμετέχουν ενεργά στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Όπως οι πατεράδες τους, οι αδελφοί τους και οι σύζυγοί τους, έτσι και αυτές, μπορούσαν να διαχειρίζονται περιουσιακά στοιχεία, να διαβάζουν θρησκευτικά αλλά και κοσμικά κείμενα και να μεταλαμπαδεύουν γνώσεις στα παιδιά τους. Ειδικά στις ανώτερες τάξεις, η πρακτική βάση της εκπαίδευσης είχε σκοπό να προετοιμάσει τις γυναίκες να αναλάβουν τις υποχρεώσεις που θα προέκυπταν στις ζωές τους. Οι ικανότητες που καλλιεργούνταν, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, θα τους έδιναν τα απαραίτητα εφόδια για να διοικήσουν με τη σειρά τους το δικό τους νοικοκυριό και να επηρεάσουν σε έναν βαθμό την ίδια την κοινωνία.¹⁴⁴

Η εκπαίδευση και η καλλιέργεια του συνόλου των γυναικών δεν έπαυε όμως να είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Catherine Eskin, ο γενικότερος αποκλεισμός των γυναικών από την εκμάθηση των Λατινικών, της μόνης γνώσης που θεωρούνταν αξιόλογη και που πρακτικά σήμαινε την δυνατότητα εισόδου στη δημόσια σφαίρα, τις απέκλειε από τα υψηλά γνωσιακά επίπεδα και τις περιόριζε ακόμη περισσότερο στον χώρο του ιδιωτικού. Ο αποκλεισμός αυτός ταίριαζε με την πρόσληψη των γυναικείων δυνατοτήτων, που περιορίζονταν στα θέματα του νοικοκυριού, και με τον πρόγοντο, δηλαδή τον παθητικό, ρόλο τους στην κοινωνία. Η στάση αυτή δηλαδή, επαύξανε και διαιώνιζε το συνεχές της γυναικείας κατωτερότητας, όπως αυτό προβαλλόταν από τις Γραφές και από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, στην ελισαβετιανή και μετέπειτα Αγγλία. Η γυναίκα υποτασσόταν στον σύζυγό της, τον επικεφαλής του νοικοκυριού.¹⁴⁵ Και πάλι, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η αύξηση της σημασίας του γάμου και του ρόλου των γυναικών σε αυτόν βελτίωσε την κατάσταση των τελευταίων, εδώ κινούμαστε παράλληλα με τον Lawrence Stone, ο οποίος κατέληξε στην παραδοχή ότι ο γάμος σήμανε την επισκίαση της συζύγου από τον σύζυγο ως προς τη θέση και τη σημασία της στην κοινωνία, και την πλήρη υποταγή της σε αυτόν. Την υποτίμηση αυτή της θέσης της γυναίκας είχε αναδείξει νωρίτερα και ο Christopher Hill,

¹⁴³ Ομοίως., σελ. 34.

¹⁴⁴ Sharon D. Michalove, ό.π., σελ. 70.

¹⁴⁵ Catherine R. Eskin, *The Rei(g)ning of Women's Tongues in English Books of Instruction and Rhetorics*, στο Barbara J. Whitehead, ό.π., σελ. 101-133, σελ. 110-111.

εστιάζοντας στην υποβάθμιση του ρόλου της Παρθένου και των Αγίων από τους προτεστάντες θεολόγους.¹⁴⁶

Επίσης, σχετικό με τη στάση της κοινωνίας απέναντι στη γυναικεία μόρφωση ήταν το γεγονός ότι μέσα στον γάμο, υπήρχε ο φόβος των ανδρών για την πιθανή σπύλωση της τιμής της συζύγου ή της κόρης. Η ανησυχία αυτή αποτυπωνόταν και στην ανδρική γνώμη της εποχής με βάση την οποία οι γυναίκες ήταν πιο συνετό να μην λαμβάνουν μόρφωση, παρά να ρισκινδυνεύουν την τιμή τους μελετώντας φιλοσοφία.¹⁴⁷ Η υπερβολική μόρφωση μπορεί να ενθάρρυνε τις γυναίκες να μιλούν περισσότερο, πράγμα που, όπως έχει αναφερθεί πολλάκις, δεν άρμοζε στις γυναίκες, σύμφωνα με τον καταστατικό λόγο της εποχής.¹⁴⁸ Μια γυναίκα που μιλούσε πολύ, κινδύνευε να εκτεθεί σημαντικά.¹⁴⁹ Τέλος, εφόσον το πεπρωμένο της γυναίκας ήταν να είναι περιορισμένη στον οίκο και να μην καταπιάνεται με τα δημόσια πράγματα, δεν είχε νόημα κάποιος εμπλουτισμός της εκπαίδευσης που ελάμβανε.¹⁵⁰ Παρόλα αυτά, και όπως αναφέρθηκε, τουλάχιστον στα ανώτερα στρώματα, τα νεαρά κορίτσια λάμβαναν παραπλήσια με τα αγόρια μόρφωση μέχρι κάποια ηλικία, πράγμα που μας δείχνει, σύμφωνα με την C. Eskin, ότι η αγγλική κοινωνία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα ήταν σίγουρα ιεραρχική και πατριαρχική, αλλά πολύπλευρη και μεταβαλλόμενη ως προς τις θέσεις της, και ιδιαίτερα σε σχέση με την εκπαίδευση των νεαρών γυναικών.¹⁵¹ Γενικότερα όμως ήταν κοινός τόπος, όπως είχε αναδείξει η J. Kelly, ότι οι γυναίκες της πρώιμης νεωτερικότητας αποκλείονταν από την υψηλή μόρφωση, και είχαν πρόσβαση σε εκείνη που ταίριαζε με τον ρόλο τους και την κατωτερότητά τους, και τη γνωσιακή, σε σχέση με τους άνδρες. Η πατριαρχική εξουσία επί των γυναικών αποτυπωνόταν σε κάθε πτυχή της αγγλικής κοινωνίας της περιόδου που εξετάζεται.

Αφού έχει γίνει αναφορά στη μόρφωση των γυναικών, των ανώτερων μάλλον τάξεων της αγγλικής κοινωνίας, αλλά και τη δράση τους μέσα στο νοικοκυριό, εύλογο είναι να αναφερθεί και η δράση των γυναικών των κατώτερων στρωμάτων. Κατά την Ιακωβίνηια περίοδο, αυξήθηκε ο αριθμός των γυναικών που συμμετείχαν στις εξεγέρσεις κατά των

¹⁴⁶ Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 10-11. Christopher Hill, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Penguin Books, 1986. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Weidenfeld & Nicolson, 1977.

¹⁴⁷ Catherine R. Eskin, *ό.π.*, σελ. 102.

¹⁴⁸ Ομοίως, σελ. 117.

¹⁴⁹ Richard Brathwaite, *ό.π.*, σελ. 40-41.

¹⁵⁰ Catherine R. Eskin, *ό.π.*, σελ. 118.

¹⁵¹ Ομοίως, σελ. 123.

περιφράξεων. Σε ορισμένες μάλιστα συμμετείχαν μόνο γυναίκες, όπως για παράδειγμα το 1609, σε ένα φέουδο του Dunchurch, «δεκαπέντε γυναίκες, σύζυγοι, χήρες, γεροντοκόρες, ανύπαντρα κορίτσια και υπηρέτριες ανέλαβαν μόνες τους να συγκεντρωθούν τη νύχτα για να ρίξουν τους φράχτες και να καταστρέψουν τα χαντάκια». Η ευρύτατη γυναικεία συμμετοχή στους αγώνες κατά των περιφράξεων αποδόθηκε στην πίστη, που διατηρούσε την οπτική της γυναικείας κατωτερότητας, ότι αυτές ήταν «υπεράνω του νόμου», καλυμμένες νομικά από τους συζύγους τους. Η νύξη αυτή είναι μάλλον άκαιρη, αφού και οι γυναίκες συλλαμβάνονταν, ενώ και η δική τους ζωή επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική των περιφράξεων. Επίσης, η τελευταία, διαλύοντας την κοινότητα του χωριού, τις εξέθετε σε μεγαλύτερους κινδύνους.¹⁵²

Οι γυναίκες, σε μια εποχή εντεινόμενου μισογυνισμού, δυσκολεύονταν να γίνουν μετανάστριες εργάτριες, αφού αυτό, όπως έχει ειπωθεί, ήταν ταυτόσημο της έκθεσής τους στην ανδρική βία, με κίνδυνο της απώλειας της τιμής τους. Ταυτόχρονα με τον μεταρρυθμιστικό λόγο, που στερούσε από τις γυναίκες την επιλογή της μοναστικής ζωής, η κοσμική πολιτική της περίφραξης των κοινών γαιών, περιόριζε ακόμη περισσότερο τις επιλογές του γυναικείου πληθυσμού και τις όποιες πιθανότητες εσωτερικής οργάνωσης και αλληλεγγύης. Η γυναικεία εργασία, με την ταυτόχρονη θρησκευτική, οικονομική και πολιτική εξέλιξη των αρχών του 17^{ου} αιώνα, υποτιμήθηκε αρκετά. Η ιδιωτικοποίηση της γης και η επικράτηση των χρηματικών σχέσεων, έκανε ακόμη δυσκολότερη την αυτοσυντήρηση των γυναικών σε σχέση με εκείνη των ανδρών, ενώ οι πρώτες περιορίζονταν όλο και περισσότερο στην αναπαραγωγική εργασία. Τέλος, μέσα από όλες αυτές τις διεργασίες, οι γυναίκες αποκλείστηκαν από πλήθος επαγγελμάτων, ενώ όταν εργάζονταν ως μισθωτές, η αμοιβή τους ήταν πολύ χαμηλότερη από εκείνη των ανδρών.¹⁵³

Ως προς τη δράση των γυναικών, θα πρέπει να γίνει αναφορά και στον ρόλο τους στις διεργασίες που έλαβαν χώρα στο τεταμένο κλίμα του αγγλικού Εμφυλίου. Συμμετείχαν ως κατάσκοποι ή ως συνωμότες και στις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Οι ρόλοι αυτοί μπορούσαν ευκολότερα να επιτελεστούν από εκείνες, μιας και ήταν λιγότερο εκτεθειμένες στον δημόσιο χώρο σε σχέση με τους άνδρες. Ακριβώς όμως επειδή παραβίαζαν τον έμφυλο ρόλο τους εισβάλλοντας στην πολεμική και πολιτική σφαίρα, αντιμετωπίζονταν με βανανυσότητα από τους εχθρούς τους και συχνά ταυτίζονταν με άλλες γυναίκες που παρέβαιναν

¹⁵² Sylvia Federici, *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα, Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη, 2011, σελ. 111-112.

¹⁵³ Ομοίως, σελ. 113-114.

τους κανόνες της πρέπουσας για το φύλο τους συμπεριφοράς, όπως οι μάγισσες.¹⁵⁴ Από την άλλη μεριά, οι άνδρες σύμμαχοι των γυναικών αυτών, τους προσέδιδαν χαρακτηριστικά του δικού τους φύλου, λέγοντας για παράδειγμα ότι βοηθούν την παράταξή τους με «ανδρικό θάρρος», είτε τις εξύψωναν σαν παραδείγματα ηθικής και αγνότητας.¹⁵⁵

Η θέληση των γυναικών να αποκτήσουν φωνή και να ανεξαρτητοποιηθούν από την ανδρική εξουσία¹⁵⁶ που απέρριπτε την όποια δράση τους και πρόσμιξή τους στο πολιτικό και θρησκευτικό γίγνεσθαι, υπήρχε γενικότερα και κατά τις επαναστατικές μέρες των σεχτών στην Αγγλία. Στις δεκαετίες του 1640 και του 1650, πολλές ριζοσπαστικές σέκτες υποστήριζαν την ισότητα των δύο φύλων. Σε αυτό το τεταμένο κλίμα της εποχής λοιπόν, υπήρχαν γυναίκες που απελευθερώθηκαν από την ανδρική εξουσία των κληρικών, καθώς και από εκείνη των συζύγων τους, και είχαν την ελευθερία να μιλούν όπως οι άνδρες.¹⁵⁷ Ως μέλη των σεκτών αυτών, μετά τον αγγλικό Εμφύλιο πόλεμο, οι γυναίκες απολάμβαναν έναν βαθμό θρησκευτικής ελευθερίας, που δεν απαντά ούτε στην Καθολική ούτε στην Αγγλικανική Εκκλησία. Σε ορισμένες ριζοσπαστικές σέκτες, όπως αυτή των Κουάκερων, και άλλες που συχνά αντιτάσσονταν στην πατριαρχική πρόσληψη της οικογένειας όπως αυτή προωθείτο, αναδεικνυόταν η ισότητα των ανδρών και των γυναικών απέναντι στον Θεό, με τις τελευταίες να γίνονται μέλη ανεξάρτητα από τους συζύγους τους και να είναι ελεύθερες να κηρύττουν, να προφητεύουν και να συμμετάσχουν στην όποια διακυβέρνηση μέσα σε αυτές. Όπως θα δούμε, με τους παραπάνω τρόπους, εκείνες ήλεγχαν τις συνειδήσεις τους, βελτίωσαν τις εκπαιδευτικές και οικονομικές ευκαιρίες του φύλου τους και υπερασπίζονταν τις θέσεις τους. Επιπλέον, σε πολλές μαζώξεις ξεπερνούσαν τους άνδρες σε αριθμό, και το κήρυγμα από γυναίκες στις πλατείες του Λονδίνου τις Κυριακές, αποτελούσε συχνό φαινόμενο.¹⁵⁸ Επρόκειτο για «φεμινίστριες εν δράσει», όπως έχει αναφέρει η J. Kelly, αφού, αντί να αναπτύξουν γραπτώς τις ιδέες τους, τις χρησιμοποίησαν για να αλλάξουν και να δημιουργήσουν μορφές κοινωνικής οργάνωσης, στις οποίες οι γυναίκες θα ήταν ελεύθερες από την ανδρική εξουσία. Κληρονόμοι τους επρόκειτο να γίνουν τα επαναστατικά κινήματα του

¹⁵⁴ Αντώνης Φλέγκας, *Η λαϊκή βασιλοφροσύνη στον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο, 1642-1651*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019, σελ. 87-88, σύνδεσμος από την Πέργαμο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2883353> . Ann Hughes, *Gender and the English Revolution*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2012, σελ. 35-36, 125.

¹⁵⁵ Ann Hughes, *Gender and the English Revolution*, ό.π., σελ. 125.

¹⁵⁶ Εδώ μεταφράζεται ο όρος “male authority”.

¹⁵⁷ Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 82-83. Ann Hughes, “Puritanism and gender”, ό.π., σελ. 302.

¹⁵⁸ Carolyn Merchant, ό.π., σελ. 124.

19^{ου} αιώνα, και με τη σειρά τους τα γυναικεία κινήματα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.¹⁵⁹ Βέβαια, μετά την Παλινόρθωση του 1660 και στα τέλη πλέον του 17^{ου} αιώνα, όλες οι παρεκκλησιαστικές ιδέες, και άρα και οι σέκτες που τις υποστήριζαν, αποκηρύχθηκαν. Όπως και η δράση των γυναικών στα πλαίσιά τους.¹⁶⁰

Η πρόσληψη των γυναικείων υποκειμένων από τις κοσμικές Αρχές και τους συγγραφείς της Ελισαβετιανής και Ιακωβίνειας Αγγλίας.

Επιστρέφοντας στο διανοητικό σύμπαν της περιόδου που μας αφορά, βασική παραδοχή είναι ότι η νεοσύστατη θρησκευτική πρόσληψη των γυναικών, αν και παραδοσιακά μισογυνιστική, παρουσίαζε τις τελευταίες ως εξίσου ικανές με τους άνδρες όσον αφορά την υψηλότερη κατάσταση που μπορούσε να φτάσει ένας άνθρωπος, δηλαδή τη λύτρωση. Η κλασική ρεπουμπλικανική σκέψη από την άλλη, αποσταθεροποίησε την ιδέα ότι υπάρχει ένα ανθρώπινο πεπρωμένο, ή μια ανθρώπινη φύση. Μόνον ως εξαίρεση σε σχέση με το φύλο τους μπορούσαν οι γυναίκες να πλησιάσουν το αναγεννησιακό ιδανικό του «άνδρα».¹⁶¹

Οι εξελίξεις στο θέμα του μισογυνισμού, όπως αναφέρθηκε, δεν ήταν δραματικές κατά το πέρασμα στην πρώιμη νεωτερικότητα. Η θέση των κληρικών και των μορφωμένων ως προς την παλαιά διαμάχη υπέρ ή κατά της εργένικης, αγνής, κατάστασης, επηρεάστηκε πολύ από τις πραγματείες που υποστήριζαν τον γάμο και την οικογένεια, και οι οποίες γράφτηκαν από ουμανιστές και μεταρρυθμιστές του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Τα έργα αυτά δεν ήταν καθόλου «φυλογυνικά», παρόλο που αποδέχονταν, κατά κάποιον τρόπο, την ανθρώπινη σεξουαλικότητα. Πράγματι, η αυξανόμενη αποδοχή μιας ενεργούς και οικογενειακής ζωής σαν κοινωνική νόρμα, που συνόδευσε την άνοδο της αστικής κοινωνίας και του κράτους, έδωσαν

¹⁵⁹ Joan Kelly, *Women, History & Theory*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1984, σελ. 69.

Στο άρθρο αυτό της Joan Kelly αναπτύσσεται το θέμα της γυναικείας δράσης από την Christine de Pizan, «μια «μοντέρνα», σαν τον Πετράρχη, γυναίκα», ως τα φεμινιστικά κινήματα του 20^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με την ιστορικό οι υποστηρικτές των γυναικείων δυνατοτήτων στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα χρησιμοποίησαν παρόμοια επιχειρηματολογία με εκείνη της Christine de Pizan στο *Book of the City of Ladies*.

¹⁶⁰ Carolyn Merchant, *ό.π.*, σελ. 124. Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 92-93.

¹⁶¹ Joan Kelly, *ό.π.*, σελ. 71.

τροφή στη διαμάχη που αφορούσε τη γυναικεία φύση. Οι θεωρητικοί της εποχής, μπορεί να άφησαν στην άκρη τη δαιμονοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας που συναντάμε στον λόγο των παλαιότερων κληρικών, αλλά ανέσυραν, όπως έγινε φανερό και από την ανάλυση των πρωτογενών πηγών, κάθε εδάφιο των Γραφών που επεδείκνυε τη γυναικεία υποταγή στον άνδρα. Ο γάμος, σύμφωνα με τον δημόσιο διάλογο της εποχής, ήταν δικαιολογημένα η μόνη επιλογή για τις γυναίκες, αφού η λογική τους ήταν κατώτερη από εκείνη των ανδρών.¹⁶² Η μισογυνιστική λογοτεχνία¹⁶³ της πρώιμης νεότερης περιόδου, αν και απομακρύνθηκε σε έναν βαθμό από την μεσαιωνική παράδοση, παρέμεινε ίδια όσον αφορά την επαναληπτικότητα του περιεχομένου της και την ανάδειξη της γυναικείας ανηθικότητας.¹⁶⁴

Από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα η εικόνα της αδύναμης γυναίκας, η οποία αποκλειόταν από κάθε λειτουργία του κράτους, κυριαρχούσε στην Ευρώπη σαν ιδεολογία, και σταδιακά σαν πραγματικότητα. Η Margaret Cavendish, δούκισσα του Newcastle, που είχε έρθει σε επαφή με έργα γυναικών συγγραφέων, μεταξύ τους και η Christine de Pizan¹⁶⁵, έγραφε το 1656: «Όλες οι ηρωικές πράξεις, οι ενασχολήσεις με τα δημόσια πράγματα, οι κυβερνητικές θέσεις και οι εύγλωττες παρακλήσεις, αποκλείουν το φύλο μας σε αυτήν την εποχή». Γίνεται φανερό, ότι οι γυναίκες της αριστοκρατίας και των μεσαίων στρωμάτων, καταλάβαιναν ότι πλέον οι επιλογές τους ήταν ακόμη πιο περιορισμένες. Σαν γυναίκες αποκλείονταν εκ του φυσικού, σύμφωνα με τον δημόσιο διάλογο, από τις θέσεις δύναμης και την όποια δημόσια εξουσία.¹⁶⁶ Ακόμη περισσότερο είχαν αποδομήσει τις πατριαρχικές και απολυταρχικές θέσεις οι γυναίκες που έλαβαν δράση στα ταραγμένα χρόνια του Εμφυλίου, όπως η Elizabeth Poole, και που ανήγαγαν το γυναικείο ερώτημα και τη σχέση μεταξύ των φύλων σε ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Στις δικές τους προσπάθειες περιλάμβαναν το σύνολο του γυναικείου, και του ανδρικού πληθυσμού, ξεφεύγοντας από τον ελιτισμό που χαρακτήριζε τις συγγραφείς που εμπλέκονταν στη συζήτηση περί γυναικών.¹⁶⁷ Επιστρέφοντας όμως στην *Querelle des Femmes*, τον διάλογο ευρωπαίων συγγραφέων για τη φύση και τη θέση της

¹⁶² Ομοίως, σελ. 73.

¹⁶³ Μεταφράζεται ο όρος “misogynous literature”, ομοίως, σελ. 78.

¹⁶⁴ Ομοίως, σελ. 73.

¹⁶⁵ Christina Malcomson, “Christine de Pizan’s City of Ladies in Early Modern England, στο, Christina Malcomson and Mihoko Suzuki (eds.), *Debating Gender in Early Modern England, 1500-1700*, Palgrave Macmillan, 2002, 15-35.

¹⁶⁶ Joan Kelly, *Women, History & Theory*, σελ. 86.

¹⁶⁷ Katherine Romack, “Monstrous Births and the Body Politic: Women’s Political Writings and the Strange and Wonderful Travails of Mistris Parliament and Mrs. Rump”, σελ. 222, στο Christina Malcomson and Mihoko Suzuki (eds.), *ό.π.*, σελ. 209-230.

γυναίκας¹⁶⁸, γίνεται εμφανές, ότι οι άγγλοι άνδρες, προωθητές της μισογυνικής γραμματείας, συμφωνούσαν και υποστήριζαν την πεποίθηση σχετικά με τη «φυσική» υποταγή της γυναίκας στον άνδρα. Οι ανερχόμενοι αστοί, και δη στην Αγγλία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας, δεν αμφέβαλλαν καθόλου όσον αφορά την οικιακή και κατώτερη φύση των γυναικών.

Από το έργο του John Knox *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women*, του 1558, που ανεδείκνυε την τερατώδη κατάσταση της γυναικείας διακυβέρνησης¹⁶⁹, έως την απώλεια ισχύος που υπέστησαν οι γυναίκες της ανώτερης τάξης λόγω της ανάδυσης των συγκεντρωτικών κρατών και της ανάδειξης του προνεωτερικού, πατριαρχικού οίκου ως βασικής κοινωνικής μονάδας, η γυναίκα αποδυναμώθηκε σε μεγάλο βαθμό. Ο John Knox, ο Καλβίνος, και άλλοι προτεστάντες θεολόγοι, αντιδρούσαν απέναντι στη γυναικεία δράση όπως και στις κοινωνικές εξεγέρσεις, δηλαδή ως ανατροπή των φυσικών νόμων.¹⁷⁰ Επιπλέον, η νομοθεσία του 16^{ου} αιώνα ενίσχυσε το νοικοκυριό σαν εργαλείο κοινωνικού ελέγχου. Οι Νόμοι περί Φτωχών, οι νόμοι ενάντια στους επαίτες, τις πόρνες και τις μάγισσες στις προτεσταντικές χώρες, περιέκλεισαν όλους τους ανθρώπους σε νοικοκυριά και υπέταξαν κάθε ακτήμονα άνδρα, και όλες τις γυναίκες, στην εξουσία του «αφέντη» του νοικοκυριού.¹⁷¹ Επί βασιλείας της Ελισάβετ, η πεποίθηση της φυσικότητας της γυναικείας υποταγής δεν ταρακουνήθηκε. Ο John Aylmer, που αποκήρυξε τον Knox, και που τέλεσε επίσκοπος του Λονδίνου, υποστήριζε ότι «μια γυναίκα μπορεί να διοικεί και ταυτόχρονα να υπακούει τον σύζυγό της». Η βασιλεία της Ελισάβετ λοιπόν, δεν επηρέασε τη θέση της γυναίκας.¹⁷² Αν και, σύμφωνα με την Mihoko Suzuki, ίσως έδωσε στις γυναίκες τα εργαλεία να αντιμάχονται μισογυνιστικές επιθέσεις, όπως το έργο του Joseph Swetnam που θα αναφερθεί παρακάτω, και επέτρεψε στις γυναίκες του 17^{ου} αιώνα να φανταστούν για τις ίδιες κάποιες πιθανότητες εμπλοκής με το πολιτικό γίγνεσθαι.¹⁷³

¹⁶⁸ Η συζήτηση περί της φύσης και της θέσης των γυναικών στην κοινωνία (*querelle des femmes*, the woman question), εκκινεί τον 14^ο αιώνα, και αποκτά άλλη δυναμική με το έργο της Christine de Pizan “The Book of The City of Ladies” (1405), με πλήθος συγγραφέων και από τα δύο φύλα να συμμετέχουν σε αυτήν, τουλάχιστον μέχρι και τον 17^ο αιώνα. Βλ. Joyce L. Irwin (ed.), *Anna Maria van Schurman, Whether a Christian Woman should be Educated and Other Writings from her intellectual circle*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998. Από τη σειρά βιβλίων: Margaret L. King, Albert Rabil Jr. (eds.), *The Other Voice in Early Modern Europe*, University of Chicago Press, από την εισαγωγή, σελ. xvi-xxviii

¹⁶⁹ Julie Hardwick, *ό.π.*, σελ. 354.

¹⁷⁰ Carolyn Merchant, *ό.π.*, σελ. 147.

¹⁷¹ Joan Kelly, *ό.π.*, σελ. 87-88.

¹⁷² Ομοίως, σελ. 88. Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 2.

¹⁷³ Mihoko Suzuki, “Elizabeth, Gender and the Political Imaginary of Seventeenth Century England, σελ. 233, στο Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), *ό.π.*, σελ. 231-253.

Επιστρέφοντας στη βασιλεία της, η ίδια η Ελισάβετ Α΄ αποτελούσε το τέλειο παράδειγμα της αναγεννησιακής *Virago*¹⁷⁴, αφού οι τρόποι και οι πράξεις της δεν θύμιζαν γυναίκα. Αποτελούσε εξαίρεση του φυσικού νόμου, πράγμα που υποστήριζε και η ίδια, λέγοντας ότι αναγνωρίζει την εγγενή αδυναμία του φύλου της, πράγμα όμως που δεν την εμπόδιζε να έχει τα χαρακτηριστικά που αρμόζουν σε έναν βασιλιά.¹⁷⁵ Εν συνεχεία, ο Ιάκωβος Α΄ είχε την ίδια «αστική» αντίληψη περί της θέσης και των ικανοτήτων των γυναικών, ενώ εάν γνώριζε κάποια γυναίκα με εξαιρετική γνώση των Λατινικών ή των Ελληνικών, η απορία του ήταν: «Μπορεί όμως να γνέθει»;¹⁷⁶ Η ιδεολογία περί φύλου και ενδοοικογενειακών σχέσεων ήταν ανάλογη με την πατριαρχική εξουσία¹⁷⁷ που ενυπήρχε σε κάθε πτυχή της βασιλείας του.¹⁷⁸

Το 1620 εκκίνησε μια καμπάνια του Ιακώβου, που αφορούσε την πρέπουσα συμπεριφορά και ένδυση των γυναικών. Ο βασιλιάς διέταξε τότε τον επίσκοπο του Λονδίνου, να δώσει σχετική οδηγία σε όλους τους κληρικούς. Μεταξύ άλλων, οι τελευταίοι ήταν υποχρεωμένοι να ψέγουν έντονα από τον άμβωνα τη γυναικεία αυθάδεια, καθώς και τη συνήθειά να φορούν οι γυναίκες πλατιά καπέλα και να κόβουν τα μαλλιά τους κοντά.¹⁷⁹ Οι απαιτήσεις αυτές σε σχέση με το φύλο, εκκινούσαν από το Κράτος, το οποίο ακολουθούσε η Εκκλησία αλλά και η κυρίαρχη κουλτούρα, καθώς οι μπαλάντες, τα ποιήματα, τα κηρύγματα και τα φυλλάδια που κυκλοφορούσαν, προειδοποιούσαν τις γυναίκες να μην παραβαίνουν τους κανόνες

¹⁷⁴ Οι φιγούρες της εξαιρετικής “*virago*”, της πιστής συζύγου, της υπάκουης κόρης και της παρθένου μάρτυρος, αναδύθηκαν στην επιχειρηματολογία της υπέρ της γυναίκας πλευράς, αλλά εν τέλει δεν κατάφεραν να ταράξουν τις γερές βάσεις του μεσαιωνικού μισογυνισμού. Βλ. στο, Christina Malcolmson, ό.π., σελ. 16.

¹⁷⁵ “I know I have the body of a weak and feeble woman, but I have the heart and stomach of a king, and of a King of England too”. Με τα παραπάνω λόγια η βασίλισσα απευθύνθηκε στα στρατεύματα που είχαν συγκεντρωθεί στο Τίλμπερυ, αναμένοντας την έλευση της Ισπανικής Αρμάδας (09/08/1558).

¹⁷⁶ Η απορία αυτή του Ιακώβου σχετίζεται με την γενικότερη πρόσληψη της «ιδανικής γυναίκας» της εποχής, και για την οποία εκδίδονταν πλήθος “*pattern books*”, με τεχνικές οδηγίες για την ανάπτυξη της δεξιότητας του γνέσματος και άλλων οικιακών ικανοτήτων, οι οποίες, μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών, όπως η υπακοή και η αγνότητα, χαρακτήριζαν την τέλεια γυναίκα. Βλ. Stacey Shimizu, “The Pattern of Perfect Womanhood: Feminine Virtue, Pattern Books and the Fiction of Clothworking Woman.”, στο Barbara J. Whitehead, ό.π., σελ. 75-101. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο, μια «καλώς εκπαιδευμένη» γυναίκα, δεν ήταν αυτή που γνωρίζει ξένες και αρχαίες γλώσσες, αλλά εκείνη που ήταν εξοικειωμένη με όλες τις σχετικές με την παραγωγή ρουχισμού εργασίες.

¹⁷⁷ Η αναλογία αυτή είχε εισχωρήσει βαθιά στις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής. Βλέπουμε ότι το πατριαρχικό αφήγημα αποτυπωνόταν ακόμη και στις συνειδήσεις επαναστατιών γυναικών, όπως στην περίπτωση της Elizabeth Poole, που λίγες μέρες πριν την εκτέλεση του βασιλιά Καρόλου Α΄, απευθύνθηκε στο Κοινοβούλιο υποστηρίζοντας ότι ο βασιλιάς είναι σύζυγος και πατέρας όλων, πράγμα που αποκλείει την απομάκρυνσή του. “You have never heard that a wife might put away her husband as he is the head of her body...”. Και αυτό λαμβάνοντας υπόψιν ότι η Poole, μεταξύ άλλων, στάθηκε επαξίως και μαχητικά ενάντια στην πατριαρχική απολυταρχία, πράγμα που δεν έκαναν άλλες, πιο συμβατικές, υπερασπίστριες του γυναικείου φύλου, όπως η Cavendish, βλ. Katherine Romack, “Monstrous Births and the Body Politic: Women’s Political Writings and the Strange and Wonderful Travails of Mistris Parliament and Mrs. Rump”, ό.π., σελ. 216.

¹⁷⁸ Catherine Gray, *Women writers and Public Debate in 17th Century Britain*, Palgrave Macmillan, 2007, σελ. 39.

¹⁷⁹ Rachel Trubowitz, “Crossed-Dressed Women and Natural Mothers: “Boundary Panic” in *Hic Mulier*”, σελ. 185, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), ό.π., σελ. 185-206.

υιοθετώντας ενδυμασίες και συμπεριφορές θεωρούμενες ανδρικές.¹⁸⁰ Οι Πουριτανοί ήταν ιδιαίτερα αυστηροί πάνω σε αυτό το θέμα, όπως φαίνεται από την κανονιστική γραμματεία που παρατέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αλλά και από τη γνωστή άποψη του William Prynne, που απέρριπτε τα κοντά μαλλιά στις γυναίκες, ξεκάθαρο σημάδι ότι ήταν πόρνες, αφού τα μακριά μαλλιά αποτελούσαν το «φυσικό πέπλο» τους.¹⁸¹

Η εικόνα της γυναίκας που ήταν αυστηρά περιορισμένη στο σπίτι έγινε νόρμα στην αγγλική κοινωνία, ειδικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα. Οι επιδράσεις αυτές του αστικού οικοδομήματος του φύλου ήταν φανερές ήδη επί της ελισαβετιανής περιόδου, επί της προαναφερθείσας προβολής της βασίλισσας ως *virago*. Ειδικά η οικονομική εξάρτηση των γυναικών κρινόταν πλέον απαραίτητη. Επίσης η κατά μέτωπο επίθεση του Ιακώβου στις γυναίκες που δεν συμμορφώνονταν στους ενδυματολογικούς κανόνες της εποχής και σε αυτές που είχαν την οποιαδήποτε ανεξαρτησία, αναδεικνύει την νέα αναπαράσταση της «ταπεινής», της ήσυχης και παθητικής γυναίκας που προωθούνταν, και η οποία αποτελούσε το μόνο ιδανικό παράδειγμα για όλες.¹⁸² Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το έργο του του Joseph Swetnam το 1615, που ήδη από τον τίτλο του αφήνει να φανεί η τοποθέτησή του, αλλά και των αναγνωστών του, σε σχέση με την πειθάρχηση των γυναικών, το *Arraignement of Lewed, Idle, Forward, Inconstant Women*.¹⁸³ Με το μισογυνιστικό αυτό έργο φτάνουμε στο ζενίθ της *querelle des femmes*, της μισογυνικής συζήτησης περί των γυναικών και της φύσης τους, στην Αγγλία του Ιακώβου Α'.¹⁸⁴

Η γυναικεία «απάντηση»:

Παρόλα αυτά, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, στα προεπαναστατικά και μετέπειτα στα επαναστατικά χρόνια, υπήρχαν γυναίκες που έκαναν αισθητή την παρουσία τους, ενίοτε και με τα ίδια μέσα που χρησιμοποιούσαν οι σύγχρονοί τους άνδρες. Έργα γυναικών συγγραφέων φαίνεται να απαντούν στις μισογυνιστικές νύξεις του Swetnam και άλλων συγχρόνων του. Η

¹⁸⁰ Joan Kelly, ό.π., σελ. 89.

¹⁸¹ Συγκεκριμένα χρησιμοποίησε την εξής φράση : “The whorishness of short hair”.

¹⁸² Joan Kelly, σελ. 91.

¹⁸³ «Απαγγελία κατηγορίας κατά των άσεμων, οκνών, αδιάκριτων, ασυνεπών γυναικών».

¹⁸⁴ Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), ό.π., σελ. 1-2.

Rachel Speght¹⁸⁵, που απάντησε συγκεκριμένα μάλιστα στο έργο του Swetnam, χρησιμοποίησε τη γενική παραδοχή ότι η γυναίκα πλάστηκε από το πλευρό του άνδρα, καθώς και την ανάταση της κατάστασης του άνδρα όταν αυτός νυμφεύεται, για να υποστηρίξει την ισότητα των δύο φύλων και το δικαίωμα των γυναικών να μιλούν, να γράφουν και να υπερασπίζονται τον εαυτό τους απέναντι στην προωθούμενη ηθική που τις ήθελε σιωπηλές. Παράδειγμα αποτελεί και η Anne Southwell, η οποία μέσω της ποίησής της, δείχνει να καταλαβαίνει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες συγγραφείς, αλλά και οι γυναίκες στην εποχή της γενικότερα.¹⁸⁶

Οι γυναίκες αυτές, προερχόμενες από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, κάνουν προσπάθεια να αλλάξουν τις συμπεριφορές του 17^{ου} αιώνα απέναντι στο γυναικείο φύλο και να αποενοχοποιήσουν την έκφραση της γυναικείας γνώμης, να την αποφορτίσουν δηλαδή από την αρνητική χροιά που της προσαπτόταν από τον σύγχρονό τους κατηχητικό λόγο. Επρόκειτο για ενεργές γυναίκες, προγόνους των διάφορων ριζοσπαστών συγγραφέων που προωθούσαν την αλλαγή στον αυξανόμενο εγγράμματο πληθυσμό του επαναστατικού 17^{ου} αιώνα.¹⁸⁷ Βέβαια, σαν φαινόμενα, αφού τοποθετούνταν στον αντίποδα των όσων είχε δημοσιεύσει ο σχεδόν εμπορικός Swetnam, υπάγονταν, μάλλον ασυνείδητα, σε ένα είδος λόγου και δημοσιεύσεων που επιζητούσε την πρόκληση με σκοπό τα κέρδη. Εξ ου και δεν αποτελούν αντικατοπτρισμό των όσων συνέβαιναν στην κοινωνία, ενώ, για τους λόγους αυτούς, δεν εκλαμβάνονταν ως σοβαρές θέσεις.¹⁸⁸

Παράδειγμα σχετικό με την αντιμαχία με θέμα το φύλο αποτελεί και το έργο της Dorothy Leigh, ένα βιβλίο συμβουλών για την οικογένεια, που εκδόθηκε το 1616, την ίδια χρονιά με μια εκλαϊκευμένη έκδοση του *Basilicon Doron* του Ιακώβου με τίτλο *The Father's Blessing*. Το έργο της Leigh τιτλοφορούνταν *The Mother's Blessing*, και αποτελούνταν από 270 σελίδες μητρικών συμβουλών προς τους γιους της, που σύντομα θα έμεναν χωρίς γονική καθοδήγηση, σε σχέση με τον γάμο, τις θρησκευτικές πρακτικές και την οικιακή οικονομία. Το βιβλίο της ήταν αρκετά δημοφιλές, αφού κυκλοφόρησε σε δεκαεννέα επανεκδόσεις μέχρι το 1640, πράγμα που το καθιστά σημαντικό έργο του 17^{ου} αιώνα. Παρόλα αυτά, σε αντίθεση με το

¹⁸⁵ Η συγγραφέας εξέδωσε απαντητικό έργο σε εκείνο του Swetnam ("A mouzell for Melastomus"), συμμετέχοντας ενεργά στην δημοφιλή αντιμαχία σε σχέση με την πρόσληψη της γυναίκας, που έλαβε χώρα κατά τον 17^ο αιώνα. Βλ. Lisa J. Schnell, "Muzzling the Competition: Rachel Speght and the Economics of Print", στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), ό.π., σελ. 58.

¹⁸⁶ Elizabeth Clarke, "Anne Southwell and the Pamphlet Debate, σελ. 42-45, και Lisa J. Schnell, "Muzzling the Competition: Rachel Speght and the Economics of Print", σελ. 66, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), ό.π., σελ. 37-53 και 55-77 αντίστοιχα.

¹⁸⁷ Ομοίως, σελ. 50-51.

¹⁸⁸ Lisa J. Schnell, "Muzzling the Competition: Rachel Speght and the Economics of Print", στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), ό.π., σελ. 57-77.

βιβλίο του Ιακώβου που συμπεριλήφθηκε στον πολιτικό διάλογο της εποχής, το αντίστοιχο της Leigh εκλαμβανόταν, από μεγάλο μέρος των αναγνωστών της, ως οικιακού και μόνον ενδιαφέροντος, απλώς δηλαδή ως μια γυναικεία συμβολή στον χώρο των οδηγιών συμπεριφοράς.¹⁸⁹

Η πρόσληψη αυτή του έργου της, που όπως θα δούμε δεν ήταν η μόνη, υποτιμά την πολιτική εμπλοκή του σε θέματα θρησκευτικά και τη συνειδητή υπέρβαση των ορίων της ιδιωτικής σφαίρας του νοικοκυριού. Όπως ο Ιάκωβος στο έργο του πλάθει μια βασιλική πατριαρχική εικόνα στον πυρήνα της Εκκλησίας και του Κράτους, επεκτείνοντας την οικογενειακή εξουσία των ανδρών από τον ιδιωτικό στο δημόσιο βίο, έτσι και η συγγραφέας επαυξάνει τον ρόλο της μητρότητας, ανάγοντάς την σε μια μορφή δημόσιας θρησκευτικό-πολιτικής δράσης. Η Leigh, απαντάει κριτικά στο έργο του Ιακώβου, και αντικαθιστά την εικόνα του πατριάρχη βασιλέα με εκείνη της ζηλώτριας καλβινίστριας μάνας των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων, και της οικογένειάς της. Σαν βιβλίο οδηγιών βάζει την μητέρα αντί του πατέρα στο κέντρο της οικιακής σφαίρας, και επεκτείνεται σε θέματα δημόσια και πολιτικά, όπως για παράδειγμα η απληστία του αγγλικανικού κλήρου. Γενικότερα, κρίνεται απαραίτητη μια κριτική προσέγγιση της ευρύτερης κανονιστικής γραμματείας, ως μορφής πολιτικής δράσης που ανάγει την οικογένεια σε μέσο υποστήριξης ή αντίθεσης στο κοινωνικό και θρησκευτικό-πολιτικό γίγνεσθαι.¹⁹⁰

Η κανονιστική γραμματεία δεν αποτελούσε απλά μια αναπαράσταση, μια αναγωγή, της κρατικής, δηλαδή της μοναρχικής, ρητορικής στα πλαίσια του οίκου. Συχνά μπορούσε να απηχεί και μια κατάρρευση των δημόσιων και ιδιωτικών ιδεολογιών της πατριαρχίας. Ο William Perkins για παράδειγμα, ένας από τους πουριτανούς συγγραφείς που, όπως αναφέρθηκε, είχε μεγάλη απήχηση στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, και που έγραψε επανειλημμένα για την ένθεη διακυβέρνηση του οίκου, δεν κατάφερε να περιορίσει το νοικοκυριό σε μια και μόνο πολιτική λογική, τυραννική, φιλοβασιλική ή ρεπουμπλικανική, όντας αντιμέτωπος με τα πολλαπλά καθήκοντα του άρχοντα, του πατέρα και συζύγου. Στον Perkins, σύμφωνα με την Catherine Gray, αλλά και στο *Basilicon Doron* του Ιακώβου, η πατριαρχική εξουσία μέσα στον οίκο αφορά τον γιό και όχι τη σύζυγο, η σχέση με την οποία διατρέχεται από πλήθος αντιφάσεων.¹⁹¹ Οι οδηγοί συμπεριφοράς που ήταν γραμμένοι από άνδρες, χρησιμοποιούσαν και εξέθεταν τις μητρικές ευθύνες με τέτοιο τρόπο, ώστε αυτές να

¹⁸⁹ Catherine Gray, *ό.π.*, σελ. 38.

¹⁹⁰ Ομοίως, σελ. 40.

¹⁹¹ Ομοίως, σελ. 40-41.

συμφωνούν με τη γυναικεία υποταγή στον άνδρα. Όμως, στη ρητορική των συμβουλευτικών βιβλίων που ήταν γραμμένα από γυναίκες συγγραφείς, η μητρότητα προβαλλόταν με διαφορετικό τρόπο. Οι εν λόγω συγγραφείς είδαν, μέσω αυτής, την επέκταση της γυναικείας εξουσίας σε πνευματικό αλλά και υλικό επίπεδο. Η Leigh στο έργο της, όπως αναφέρθηκε, δίνει έμφαση στη δύναμη που της δίνει ο μητρικός της ρόλος, ο οποίος βελτιώνει τη θέση της και το δικαίωμα της γνώμης της, όχι μόνο μέσα στην οικογένεια αλλά και ευρύτερα στην κοινωνία.¹⁹²

Ως προς τις γυναίκες συγγραφείς του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα και τις ζωές τους, έχουμε περιορισμένες πληροφορίες. Για την Leigh συγκεκριμένα γνωρίζουμε ότι συνδεόταν με τους Πουριτανούς, οι οποίοι ριζοσπαστικοποιήθηκαν όσο πολωνόταν η θρησκευτικό-πολιτική κατάσταση στο βασίλειο, πρώτα επί Ιακώβου και αργότερα επί Καρόλου. Επίσης, γνωρίζουμε ότι καταγόταν από το Essex, μια πόλη με πλήθος ένθεων, πουριτανών δηλαδή, πολιτών και κληρικών. Το έργο της δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό της και μέσα από αυτό αναδεικνύει την μητρότητα και την αγγλο-καλβινιστική οικογένεια ως χώρο ζύμωσης δημόσιων, θρησκευτικών και πολιτικών θεμάτων. Μέσα σε αυτό θίγεται η σχέση μεταξύ φύλων και οι αντιφάσεις σχετικά με την ιεραρχία και την, περιορισμένη μεν, αλλά σημαντική μητρική εξουσία.¹⁹³ Όλα αυτά τα θέματα αναπτύσσονται μέσα σε ένα νοικοκυριό χωρίς πατέρα-πατριάρχη, πράγμα που νομιμοποιεί τις θέσεις της Leigh, ενώ και η ίδια αναφέρει ότι οι γυναίκες πρέπει να παραχωρούν την πρώτη θέση στον σύζυγό τους.¹⁹⁴ Αυτό όμως δεν την εμποδίζει να εκλάβει τη δράση και την ενασχόλησή της με θέματα σχετικά με το δόγμα και την πειθαρχία σαν δημόσιο δικαίωμα και καθήκον της, διαρρηγνύοντας με αυτόν τον τρόπο τα όρια του ιδιωτικού. Αναδεικνύεται εδώ η πρόσληψη της μητρότητας ως πολιτική δράση, ενώ, σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο ρόλος της Μαρίας ως προς τη σωτηρία των ανθρώπων εξιλέωσε τις γυναίκες από την αμαρτία της Εύας.¹⁹⁵ Το τελευταίο επιχείρημα χρησιμοποιούνταν γενικά από γυναίκες, αλλά και άνδρες συγγραφείς, μαζί με άλλα παραδείγματα εξαιρετικών γυναικών, για την ανάδειξη των θετικών χαρακτηριστικών του γυναικείου φύλου.

¹⁹² Naomi J. Miller, "Hens should be served First": Prioritizing Maternal Production in The Early Modern Pamphlet Debate", σελ. 163-164, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), *ό.π.*, σελ. 161-184.

¹⁹³ Την ιδιαίτερη αυτή σημασία της συζύγου και μητέρας, συναντήσαμε και στο έργο του William Gouge. Η γυναίκα ήταν πολύ σημαντική μέσα στον οικο, χωρίς αυτό όμως να επιτρέπει σε καμία περίπτωση την ισότητα των φύλων, και την αποδυνάμωση της ανδρικής ανωτερότητας σε σχέση με τη γυναίκα. William Gouge, *ό.π.*, σελ. 272-273.

¹⁹⁴ Catherine Gray, *ό.π.*, σελ. 46-47.

¹⁹⁵ Ομοίως, σελ. 48-49.

Η συγγραφέας υποστηρίζει τη θέση της ως πνευματική μητέρα, και παρόλο που, με βάση το φύλο της, αποκλείεται από την εκκλησιαστική ιεραρχία, υπερασπίζεται το δικαίωμά της να συμμετέχει στον δημόσιο διάλογο μέσα από τη δημοσίευση του έργου της. Τίθεται υπέρ της εγγραμματοσύνης του αγγλικού λαού, ακόμη και των υπηρετών και των γυναικών, με το επιχείρημα ότι ο Λόγος του Θεού αποτελεί τον πυλώνα της πνευματικής ανάτασης, και ενθαρρύνει όλους τους αναγνώστες της να γράψουν και εκείνοι. Η δημοσίευση κειμένων, σύμφωνα με τη συγγραφέα, που αναδεικνύουν την επαφή με τις Γραφές, υπάγεται στο καθήκον των πολιτών να υπερασπιστούν μαχητικά το θέλημα του Κυρίου. Η Leigh δε διστάζει, όπως αναφέρθηκε, να κατακρίνει την ελλειμματικότητα του αγγλικανικού κλήρου σε σχέση με το κήρυγμα, και η οποία μπορεί να καταπολεμηθεί μέσω της κριτικής ανάγνωσης και γραφής από μέρους των πολιτών. Για τη συγγραφέα, η ένθεη Μεταρρύθμιση ξεκινά από το σπίτι, αλλά δεν παραμένει περιορισμένη σε αυτό, ενώ οι αμφισημίες της έμφυλης ιδεολογίας της Αγγλίας του Ιακώβου, της επιτρέπουν να προσεγγίσει ευρύτερα, δημόσια θέματα. Η ανάδειξη της δημόσιας, και πολιτικής ακόμα, σημασίας της μητρότητας γίνεται εδώ ένα μέσο προώθησης της ένθεης μεταρρύθμισης μέσω του ιερού ακτιβισμού και της δημοσίευσης βιβλίων.¹⁹⁶

Το έργο της Leigh ήταν αρκετά δημοφιλές και συμμετείχε τελικά στον δημόσιο διάλογο της εποχής. Η υπεράσπιση της ισότητας μέσω της εξύψωσης της σημασίας της μητρότητας, που εκφραζόταν με τη μορφή συμβουλών προς τους γιούς της, ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί το πιο δομημένο αποτέλεσμα της αντιμαχίας περί των σχέσεων μεταξύ φύλων. Μέσα από αυτήν τη ρητορική ενισχύεται η σημασία της γυναικείας εργασίας και νομιμοποιείται η συγγραφή από μέρους των γυναικών, σύμφωνα με την πρόσληψη της μητρότητας ως φυσικής πηγής και πνευματικού αποτελέσματος της γυναικείας εξουσίας στον πρώιμο νεότερο κόσμο.¹⁹⁷ Στο κλίμα της θρησκευτικής και πολιτικής αναταραχής της δεκαετίας του 1620, αναδείχθηκαν τα σημεία του έργου που κατέκριναν τις αδυναμίες του κλήρου και της Αυλής, ενώ ο ρόλος της ένθεης μαχητικής μητρότητας χρησιμοποιήθηκε από συγγραφείς της εποχής του Καρόλου, με σκοπό την έκφραση της αντίθεσης στις βασιλικές πολιτικές. Τα χρόνια που προηγήθηκαν της Επανάστασης, είδαν την πρόσληψη της μητρικής φιγούρας ως δημόσιου ρόλου να συμπεριλαμβάνεται στο οπλοστάσιο της πολιτικής αντίστασης από μέρους των ανδρών, αλλά και των γυναικών. Όσο ο Ιάκωβος και αργότερα ο Κάρολος, οι πατέρες του

¹⁹⁶ Ομοίως, σελ. 54-59.

¹⁹⁷ Naomi J. Miller, "Hens should be served First": Prioritizing Maternal Production in The Early Modern Pamphlet Debate", σελ. 181, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), ό.π., σελ. 161-184.

έθνους, φαίνονταν να μην υπερασπίζονται την αληθινή πίστη με την πρέπουσα πυγμή, η μαχητική μητρότητα αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία, ενώ διαπερνούσε και τα αγγλικά σύνορα.¹⁹⁸

Το 1627 δημοσιεύτηκε πρώτα στο Άμστερνταμ, με διαφοροποιημένο τίτλο, και αργότερα στο Λονδίνο, το έργο *A Mothers Teares over Hir Seduced Sonne*, αγνώστου συγγραφέα. Λόγω των πολλών λατινικών αναφορών, είναι μεγαλύτερες οι πιθανότητες συγγραφής και επιμέλειάς του από άνδρα. Το έργο αυτό αποκρυσταλλώνει τη θέση της πολιτικά δρώσας μητέρας που συναντάμε στη Leigh. Στο φυλλάδιο, τον λόγο έχει μια προτεστάντισσα μητέρα που απευθύνεται στον γιο της, ο οποίος προσηλυτίστηκε στον Καθολικισμό και διέφυγε στην ηπειρωτική Ευρώπη. Πρόκειται για μια νύξη ως προς τη φύση της σχέσης Εκκλησίας της Αγγλίας με τη Ρώμη και σχετική με τον φόβο των συνωμοσιών που κατέκλυζε τον αγγλικό λαό κατά τη δεκαετία του 1620. Τα προβλήματα αυτά προέκυψαν, μεταξύ άλλων, από την προβολή της αρμινιανής αμφιβολίας σχετικά με την πρόσληψη του Πάπα ως του Αντίχριστου. Η θρησκευτικό-πολιτική θέση του έργου είναι εμφανής, ενώ μέσα σε αυτό ανακαλείται το αποκαλυπτικό φαντασιακό της πόρνης της Βαβυλώνας. Στην αγγλική έκδοση γίνονται εκτενείς αναφορές στον Πάπα ως «τέρας» ή «πόρνη», και αυτό που εκκινεί σαν μια οικογενειακή αφήγηση εξελίσσεται σε μια βίαιη αντιμαχία μεταξύ της προτεστάντισσας μητέρας και της «πόρνης». Ο γιός τοποθετείται ανάμεσα στις δύο φιγούρες του καλού και του κακού, οι οποίες μάχονται για την αθάνατη ψυχή του.¹⁹⁹

Το έργο, κάνοντας τυραννομαχικές νύξεις, τοποθετεί την ένθεη μητέρα και την ευρύτερη αγγλο-καλβινιστική της οικογένεια ενάντια στους Καθολικούς του εξωτερικού, αλλά και ενάντια της άσωτης ιεραρχίας στο εσωτερικό. Με αυτόν τον τρόπο το εν λόγω φυλλάδιο εξελίσσει τη μητέρα-λυτρωτή και τη μαχητική, παν-Προτεσταντική και Αποκαλυπτική σημασία της δράσης της. Η εικόνα της μητρικής αντίστασης που εκκίνησε από την Leigh, θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται και να αναπτύσσεται και κατά την περίοδο του Εμφυλίου.²⁰⁰ Γυναίκες συγγραφείς της περιόδου αυτής, υιοθετούν την παραπάνω στρατηγική και ρίζοσπαστικοποιούν το ρόλο της μητέρας, νομιμοποιώντας την εμπλοκή τους στη δημόσια και πολιτική ζωή, ακόμη και αν δεν ήταν οι ίδιες μητέρες. Οι ιστορίες άτεκνων προφητισσών όπως η Anna Trapnel, αποτελούν αναπαραστάσεις της ζηλώτριας μητέρας που αναδείχθηκε στο

¹⁹⁸ Catherine Gray, *ό.π.*, σελ. 59-61.

¹⁹⁹ Ομοίως, σελ. 61-63.

²⁰⁰ Ομοίως, σελ. 64-65.

έργο της Leigh, και η οποία θα εργαλειοποιηθεί αργότερα και από τις γυναίκες Levellers. Οι γυναίκες που χρησιμοποίησαν και υπερασπίστηκαν την ανάγκη της μητρικής μαχητικότητας για την κυριαρχία της ορθής πίστης, εξέλιξαν τον οικογενειακό και οικιακό ρόλο της μητέρας σε ένα μέσο γυναικείας δημόσιας δραστηριότητας και αντιστασιακής ρητορικής στα χρόνια της Επανάστασης.²⁰¹ Η επιστράτευση του επιχειρήματος της μαχητικής μητρότητας, διευκόλυνε τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή και υποβοήθησε τις εικονοκλαστικές επιθέσεις απέναντι στις πολιτικές της βασιλικής εξουσίας.²⁰² Η δράση τους, όπως και το έργο της Leigh, καθώς και η μετέπειτα εργαλειοποίησή του, αναδεικνύουν το γεγονός ότι η ένθεη καλβινίστρια μητέρα, δεν είναι αυστηρά περιορισμένη στην εικόνα της σαν αφοσιωμένης και έγκλειστης στον οίκο γυναίκας, αλλά συμμετέχει στον πολιτικό διάλογο και αντιστέκεται στη βασιλική, πατριαρχική ρητορική της κυρίαρχης ιδεολογίας.²⁰³

Όμως, στον αντίποδα της πρόσληψης αυτής της μητρότητας, βρισκόταν η «φυσική» μητρότητα με όλα τα άγνωστα χαρακτηριστικά της. Στο ιακωβίνειο φαντασιακό, τα απομεινάρια της αρχαϊκής μητρότητας εκφράστηκαν μέσα από την εικόνα της τερατώδους αντί-μητρότητας, της επικίνδυνης λαγνείας, που χαρακτήριζε τον επικίνδυνο Άλλο, τη λαθεμένη πίστη, ξένες χώρες και λαούς²⁰⁴, αλλά και τις μάγισσες και τις πόρνες. Η επισταμένη προσοχή στις ρίζες της «φυσικής» αυτής μητρότητας, ταυτόχρονα με τον βδελυγμό της παρενδυσίας για τον οποίο έγινε νύξη νωρίτερα στο κεφάλαιο, αποτελούν μια ηχηρή καταγραφή της νέας ανησυχίας σχετικά με την επίδειξη της σεξουαλικής ελευθερίας από μέρους των γυναικών. Οι τελευταίες, αποκτούν τα χαρακτηριστικά των πορνών, με το αντιθετικό δίπολο της «μητέρας» και της «πόρνης», της «αγνής» και της «ακάθαρτης» γυναίκας, να κερδίζει έδαφος στον διανοητικό κόσμο της εποχής.²⁰⁵ Η γυναικεία παρενδυσία, η διάρρηξη εν ολίγοις των έμφυλων ρόλων και ορίων, αποκαλύπτει την «πόρνη» πίσω από τη γυναίκα, ενώ ταυτίζεται και με την λαθεμένη μητρότητα που αποδίδεται στερεοτυπικά στους Καθολικούς ή τους Εβραίους. Οι στερεοτυπικές αυτές αποδόσεις της τερατώδους μητρότητας συνοδεύουν τα πολιτισμικά άγχη της αγγλικής σκέψης και κοινωνίας του 17^{ου} αιώνα σε σχέση με το φύλο και την εθνική και θρησκευτική αστάθεια που χαρακτηρίζει την εποχή. Από αυτά

²⁰¹ Ομοίως, σελ. 65-66.

²⁰² Julie Spraggon, *Puritan Iconoclasm during the English Civil War*, Studies in Modern British Religious History, Volume 6, The Boydell Press, 2003, σελ. xii.

²⁰³ Catherine Gray, *ό.π.*, σελ. 66.

²⁰⁴ Συγκεκριμένα η εν λόγω αναφορά σχετίζεται με τους ιθαγενείς της Αμερικής, και με την αρνητική πρόσληψή τους μετά τη σφαγή της Virginia το 1622, βλ. Carolyn Merchant, *The Death of Nature, Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper and Row, Publishers, San Francisco, 1983, σελ. 132.

²⁰⁵ Rachel Trubowitz, "Crossed-Dressed Women and Natural Mothers: "Boundary Panic" in Hic Mulier", σελ. 187, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), *ό.π.*, σελ. 185-206.

τα στερεότυπα, η απεικόνιση της Καθολικής Εκκλησίας ως «Πόρνης της Βαβυλώνας», της πόρνης της Αποκάλυψης, της μητέρας όλων των πορνών²⁰⁶, είναι το πιο διαδεδομένο.²⁰⁷

Ενότητα 4^η: Ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας στη Μεταρρυθμισμένη αγγλική κοινωνία.

Η αντίθεση μεταξύ ηθικής γυναίκας και πόρνης. Ο όρος «πόρνη» ως μεταφορά.

«...ούτε κόρη, ούτε σύζυγος, ούτε χήρα»²⁰⁸

«Η εικόνα της φύσης, όπως και εκείνη της γυναίκας, είχε διττή σημασία. Η παρθένος νύμφη προσέφερε γαλήνη και ηρεμία, η μητέρα γη τροφή και γονιμότητα. Αλλά έφερνε επίσης επιδημίες, λιμούς και καταιγίδες. Ομοίως, η γυναίκα μπορούσε να είναι παρθένος, αλλά και μάγισσα... Η άτακτη γυναίκα, όπως η χαώδης φύση, πρέπει να ελέγχεται».²⁰⁹

Οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στις προτεσταντικές κοινωνίες και στην πρόσληψη των γυναικείων υποκειμένων και της θέσης τους μέσα σε αυτές, αναδεικνύονται και από τη νέα νοηματοδότηση του όρου «πόρνη», και την απειλή που αποτελούσε πλέον ο όρος για κάθε γυναίκα. Η αφήγηση αυτή ταίριαζε με τα δεδομένα ως παραδοσιακά χαρακτηριστικά των φύλων, αφού οι γυναίκες, σύμφωνα με θρησκευτικές και ιδεολογικές τάσεις της εποχής, επεδίωκαν πρωτίστως τη σεξουαλική απόλαυση.²¹⁰ Κεντρικό θέμα λοιπόν στον δημόσιο λόγο

²⁰⁶ «...περιβεβλημένη πορφυροῦν καὶ κόκκινον, καὶ κεχρυσωμένη χρυσίῳ καὶ λίθῳ τιμίῳ καὶ μαργαρίταις, ἔχουσα ποτήριον χρυσοῦν ἐν τῇ χειρὶ αὐτῆς γέμον βδελυγμάτων καὶ τὰ ἀκάθαρτα τῆς πορνείας αὐτῆς καὶ ἐπὶ τὸ μέτωπον αὐτῆς ὄνομα γεγραμμένον, μυστήριον· ΒΑΒΥΛΩΝ ἡ ΜΕΓΑΛΗ, ἡ ΜΗΤΗΡ ΤΩΝ ΠΟΡΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΔΕΛΥΓΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΓΗΣ». (Αποκάλυψη του Ιωάννη, 17.4-17.5).

²⁰⁷ Rachel Trubowitz, *ό.π.*, σελ. 196-197.

²⁰⁸ Μεταφράζεται η φράση: "...neither maid, wife, nor widow...". Έτσι όριζε την πόρνη ο Joseph Swetnam στο έργο του το 1615, βλ. Elizabeth Clarke, "Anne Southwell and the Pamphlet Debate", στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), *ό.π.*, σελ. 47. Γενικότερα οι θεωρητικοί της πρώιμης νεότερης περιόδου διαχώριζαν τις γυναίκες σε αυτές τις τρεις κατηγορίες (παρθένος, σύζυγος και χήρα), εστιάζοντας στην μεγάλη σημασία του γάμου ως προς την κατάσταση τους. Βλ. Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 22.

²⁰⁹ Carolyn Merchant, *The Death of Nature, Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper & Row, Publishers, San Francisco, 1983, σελ. 127.

²¹⁰ Γιώργος Πλακωτός, "La Nouvelle Cythère": Προνεωτερικό σεξ, Αποικιακή επέκταση και Πολιτικές της ερμηνείας, σελ. 332, στο: Δήμητρα Βασιλειάδου, Γλαύκη Γκότση (επιμ.), *Ιστορίες για την Σεξουαλικότητα*,

της εποχής ήταν ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας και η διατήρηση της ηθικής τάξης. Οι δύο αυτοί παράγοντες ανέκυπταν σε όλες τις θρησκευτικές αντιμαχίες της πρώιμης νεώτερης περιόδου.

Όπως αναδείχθηκε και από τα έργα των W. Perkins, R. Brathwaite και W. Gouge, η μόνη αξία των γυναικών ήταν η τιμή τους, ολότελα συνυφασμένη με την αγνότητά τους. Σε αυτό συνέβαλε, σύμφωνα με την L. Roper, και η προτεσταντική προπαγάνδα ενάντια στην πορνεία, καθώς και η χρήση του όρου στις επιθέσεις κατά του Πάπα, του Καθολικισμού, και των ιερέων του. Επίσης, ο όρος χρησιμοποιούνταν κατά των ύποπτων και ανήθικων γυναικών, τάση που αναδεικνύει μια ακόμη σημαντική πτυχή της καταστολής της γυναικείας ελευθερίας και δράσης.²¹¹ Η αυστηρή προτεσταντική ηθική, που αμφισβήτησε τον αυγουστινιανό συμβιβασμό με την πορνεία ως «μικρότερο κακό» σε σχέση με τη μοιχεία, προχώρησε στην απαγόρευση της έκφρασης της εκτός γάμου σεξουαλικότητας. Υπό το νέο αυτό πρίσμα οι πόρνες, οι «κοινές γυναίκες», χαρακτηρίζονται πλέον σαν υποχείρια του σατανά και διαφθορείς των νέων ανδρών.²¹² Ο όρος «πόρνη», όπως και ο όρος «μάγισσα», πλανιόταν πάνω από τις γυναίκες της εποχής, οι οποίες ήταν πιθανό να κατηγορηθούν σε κάθε τους κίνηση.

Μια στάση που υιοθετήθηκε κατά τα πρώτα βήματα της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στις ευρωπαϊκές πόλεις, και αρχικά φάνηκε σαν ευνοϊκή ως προς την πρόσληψη των γυναικείων υποκειμένων, ήταν η επιχειρηματολογία κατά την εκστρατεία εναντίον των κοινοτικών πορνείων. Παρά την επιθετικότητα του Λούθηρου και σύμφωνα, μεταξύ άλλων, με την ιστορικό Lotte van de Pol και την έρευνά της για την πορνεία στο καλβινιστικό Άμστερνταμ, δεν ήταν λίγοι αυτοί που μίλησαν για τις αντιφάσεις στην προηγούμενη υπεράσπιση της ανδρικής ανάγκης για την ύπαρξη των πορνείων, καθώς και για τις αμφισημίες της ήδη υπάρχουσας άποψης ότι οι γυναίκες ήταν σεξουαλικά ακόρεστες. Από τη μία, εφόσον οι άνδρες μπορούσαν να επιβληθούν στις ορέξεις τους, γιατί ήταν απαραίτητο να υπάρχουν τα πορνεία, με απώτερο σκοπό την προάσπιση της τιμής των γυναικών της κοινότητας; Και, εφόσον οι γυναίκες διακατέχονταν από ασίγαστη σεξουαλική ορμή, για ποιο

Θεμέλιο, Αθήνα, 2020, σελ. 318-336. Alison Conway, "Defoe's Protestant Whore", *Eighteenth-Century Studies*, Winter, 2002, Vol. 35, No. 2 (Winter, 2002), The Johns Hopkins University Press, σελ. 215-233, σελ. 226.

²¹¹ Lyndal Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, σελ. 111-113.

²¹² Lyndal Roper, "Discipline and Respectability: Prostitution and the Reformation in Augsburg", *"History Workshop Journal"*, Volume 19, Issue 1, Spring 1985, σελ. 3-28.

λόγο ζητούσαν αντάλλαγμα για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους;²¹³ Η απάντηση ήλθε από τη λαϊκή κουλτούρα με την ανάδειξη του γεγονότος ότι η πράξη ήταν απλά ο χώρος διεξαγωγής του απώτερου σκοπού, που ήταν η εξαπάτηση, ενώ η πορνεία ωφελούσε τις γυναίκες γιατί τελικά έπαιρναν αμοιβή για κάτι που ήταν έτσι κι αλλιώς στη φύση τους. Η τελευταία παραδοχή, βοηθούσε και στην πρόσληψη του εγκλήματος της μαγείας. Η λαγνεία ήταν ο λόγος για τον οποίο οι γυναίκες ήταν πόρνες ή μάγισσες. Στο *Malleus Maleficarum* διαβάζουμε τα εξής:

«Η δαιμονική μαγεία προέρχεται εξολοκλήρου από τον σαρκικό πόθο, ο οποίος στις γυναίκες είναι αχόρταγος... Εξ αυτού οι γυναίκες, για να ικανοποιήσουν τη λαγνεία τους, εμπλέκονται ερωτικά ακόμη και με δαίμονες».²¹⁴

Στην πρώιμη νεότερη περίοδο, ο νομικός ορισμός της πορνείας, επί της ουσίας ηθικά και θρησκευτικά φορτισμένος, φαντάζει αρκετά διαφορετικός από τον σημερινό, και δεν έχει να κάνει μόνο με τη λήψη χρημάτων για τη σεξουαλική πράξη, αλλά για το πλαίσιο στο οποίο επιτελείται. Συγκεκριμένα κάθε σεξουαλική πράξη εκτός γάμου²¹⁵, ή και μέσα σε αυτόν εάν ήταν απρεπής ή αν περιείχε οποιαδήποτε μορφή αντισύλληψης, εξέπιπτε στο αδίκημα της πορνείας.²¹⁶ Η αντίθεση μεταξύ τίμιας και άτιμης γυναίκας, ήταν όμοια με αυτή της καθαρής και της ακάθαρτης. Η τάση αυτή ισχυροποιήθηκε με τις απόψεις του Λούθηρου, ο οποίος αναφερόταν στις πόρνες σαν εγκληματίες, αφού παρέσερναν τους νεαρούς άνδρες²¹⁷, ενώ αποτελούσαν απειλή για τους τελευταίους και λόγω της σύφιλης. Με αυτόν τον τρόπο η πορνεία ιατρικοποιείται και δεν αποτελεί μόνο κίνδυνο για την ηθική, αλλά και για την δημόσια υγεία του ολοένα και αυξανόμενου πληθυσμού των πόλεων. Με τη Μεταρρύθμιση λοιπόν, η πόρνη ενοχοποιείται και εξοβελίζεται από την κοινωνία, ενώ ο όρος χρησιμοποιείται

²¹³ Lotte van de Pol, *The Burgher and the Whore: Prostitution in Early Modern Amsterdam*, Oxford University Press, 2011, σελ. 78.

²¹⁴ “All witchcraft comes from carnal lust, which in women is insatiable... Wherefore for the sake of fulfilling their lusts they [women] consort even with the devils”, στο Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality*, ό.π., σελ. 89. Joyce L. Irwin (ed.), *Anna Maria van Schruman, Whether a Christian Woman should be Educated and Other Writings from her intellectual circle*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998, σελ. xix-xx, από την εισαγωγή της σειράς: Margaret L. King, Albert Rabil Jr. (eds.), *The Other Voice in Early Modern Europe*, University of Chicago Press.

²¹⁵ Lotte van de Pol, ό.π., σελ. 4.

²¹⁶ Ορίζεται στην Discipline Ordinance του 1537 στην Αυγούστα, βλ.: L. Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, σελ. 111.

²¹⁷ Kathryn Norberg, “The Body of the Prostitute. Medieval to Modern, σελ. 395, στο Sarah Toulalan and Kate Fisher (eds.), *The Routledge History of Sex and the Body, 1500 to the Present*, Routledge, Taylor and Francis Group, London and New York, 2013, σελ. 393-408.

για τη συσχέτιση με την «άλλη θρησκεία», την παποσύνη, την Πόρνη της Βαβυλώνας.²¹⁸ «... Και αν αυτή η μεγάλη Πόρνη του κόσμου δεν είχε τόσο πονηρούς διαφθορείς, θα έπρεπε να αναρωτηθώ μήπως θα έπρεπε να μην πάρει τίποτε άλλο παρά ανόητους πελάτες», γράφει ο Joseph Hall στο έργο του, *Quo Vadis*, αναφερόμενος στην Καθολική Εκκλησία. Από τη νύξη αυτή διαφαίνεται πως στη σκέψη των ανθρώπων του αγγλικού 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, η πονηρία των παπιστών, όπως κι εκείνη των πορνών, οριακά αποενοχοποιεί τους –άρρενες– «πελάτες».²¹⁹

Στην Αγγλία καθημερινά κατέφθαναν στις πόλεις φτωχές γυναίκες από την ύπαιθρο, οι οποίες, για οικονομικούς λόγους, εξέπιπταν στην κατάσταση της πορνείας ως μέσο βιοπορισμού. Επιπλέον, πλήθος γυναικών, όπως σύζυγοι τεχνιτών, συμπλήρωναν με τον τρόπο αυτό το εισόδημα της οικογένειας. Η πορνεία λοιπόν, στον αγγλικό 16^ο αιώνα, αποτελούσε βασικό μέσο επιβίωσης μιας σημαντικής μερίδας του γυναικείου πληθυσμού. Την ίδια όμως περίοδο, άλλαξε σημαντικά και η θεσμική αντιμετώπισή της. Στον ύστερο Μεσαίωνα, όπως έχει αναφερθεί, γινόταν επισήμως αποδεκτή από θρησκευτικές και κοσμικές αρχές σαν «αναγκαίο κακό», ενώ έως τον 16^ο αιώνα οι πόρνες επωφελούντο από το καθεστώς των υψηλών μισθών. Στην ατμόσφαιρα έντονου μισογυνισμού που χαρακτήριζε την προώθηση της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης και το κυνήγι μαγισσών, η πορνεία περιορίστηκε και στη συνέχεια ποινικοποιήθηκε. Στις Ευρωπαϊκές πόλεις, στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, οι οίκοι ανοχής έκλειναν και οι πόρνες τιμωρούνταν αυστηρά.²²⁰

Τα μόνα νόμιμα δημοτικά πορνεία λίγο έξω από το Λονδίνο έκλεισαν το 1546 με βασιλικό διάταγμα, ενώ το 1553 ιδρύθηκε το νοσοκομείο “Bridewell”²²¹ που, μεταξύ άλλων, ανέλαβε την ηθική διόρθωση πορνών, μαστροπών, και άλλων απόβλητων της σύγχρονης προτεσταντικής κοινωνίας. Πολλοί λόγιοι συνέδεαν την καμπάνια αυτή που έκλεινε τα πορνεία με το κύμα έκρηξης της σύφιλης που αναφέρεται και παραπάνω. Η σκληρή στάση πολλών μεταρρυθμιστών απέναντι στις πόρνες και η γενικότερη απαγόρευση και ο βδελυγμός για κάθε σεξουαλική επαφή εκτός γάμου, μετάλλαξαν την έως τότε ανεκτικότητα απέναντι στον θεσμό της πορνείας, σε διωγμό. Θρησκευτικοί και κοσμικοί ηγέτες έβλεπαν όλο και περισσότερο τις

²¹⁸ Bernard Capp, ό.π., σελ. 195.

²¹⁹ Joseph Hall, *Quo Vadis? A Iust censure of Travel as it is commonly undertaken by the Gentlemen of our Nation*, Printed by Edward Griffin for Nathaniel Butter, London, 1617, sect. 20, σελ. 76.

²²⁰ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 137.

²²¹ Στον Griffiths το ίδρυμα Bridewell αναφέρεται ως νοσοκομείο, ενώ αλλού απαντά ως φυλακή, βλ. Kathryn Norberg, ό.π., σελ. 396.

πόρνες σαν εγκληματίες, αφού εξαιτίας τους οι πολίτες παρέκκλιναν από την ηθική τάξη, την οποία οι Αρχές θεωρούσαν ως ζωτικής σημασίας για μια ένθεη πόλη και κοινωνία. Στη Μεταρρυθμισμένη Αγγλία η πορνεία δεν έχει καμία επίσημη θέση στην κοινωνία, ενώ με τη θεσμική απαγόρευση της επί χρήματι σεξουαλικής επαφής, εκκίνησε ο διαχωρισμός μεταξύ των πορνών και των «τίμιων» γυναικών. Επίσης, κατά την ίδια περίοδο και υπό το ίδιο ιδεολογικό ρεύμα, οι χαρακτηρισμοί «μαστροπός» και «πόρνη» διευρύνθηκαν στο διανοητικό σύμπαν της εποχής, για να συμπεριλάβουν κάθε άτομο που ενθάρρυνε ή ανεχόταν την παράνομη σεξουαλική επαφή.²²² Η μεγαλύτερη επίθεση ενάντια στα παράνομα πορνεία της πρωτεύουσας έλαβε χώρα τον χειμώνα του 1576, εκκινώντας μάλλον από ένθεους κληρικούς που την υποστήριζαν από τον άμβωνα.²²³

Το κλείσιμο των πορνείων, σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν σήμανε το τέλος της ίδιας της πορνείας, με το εμπόριο σαρκός να εξακολουθεί να είναι διαθέσιμο, ιδιαίτερα στο Λονδίνο.²²⁴ Αυτό όμως είχε διττό αποτέλεσμα αφού οι αρχές πλέον υποπτεύονταν, και μπορούσαν να ερευνήσουν, κάθε γυναίκα ύποπτη για αμειβόμενη συνουσία. Επειδή πολλές γυναίκες συνδύαζαν την πορνεία με εργασίες άλλου τύπου, όπως το πλύσιμο ρούχων ή η πώληση αγαθών στην δημόσια αγορά, αυτή η υποψία εκπόρνευσης αφορούσε πρωτίστως τις ανύπανδρες εργαζόμενες γυναίκες. Τα όρια μεταξύ της πορνείας και της απλής συνουσίας δεν ήταν ξεκάθαρα στην αντίληψη των αρχών, οι οποίες επέρριπταν σχετικές κατηγορίες, και κατηγορίες για μαστροπεία, για κάθε παρελθούσα ή επικείμενη εκτός γάμου σεξουαλική επαφή, ανεξάρτητα με το εάν περιλαμβανόταν χρηματική ανταμοιβή. Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα σε πλήθος προτεσταντικών κοινωνιών, στην Αυγούστα για παράδειγμα, ο νομικός όρος «πορνεία», είχε αντικατασταθεί από τις κατηγορίες της «αμαρτωλής εργασίας» και της «μοιχείας», γινόμενη πλέον αντιληπτή, όχι σαν επάγγελμα, αλλά σαν μια βιβλική κατάσταση «σεξουαλικής αναρχίας», χαρακτηριστική του ήθους της κατηγορούμενης.²²⁵ Αντίστοιχα, και στον χώρο της Ελισαβετιανής και Ιακωβίνειας Αγγλίας, οποιαδήποτε γυναίκα θα μπορούσε να ανήκει πλέον στην «καταραμένη ομάδα των ιδιωτικών πορνών»²²⁶. Επιπλέον, άξια αναφοράς είναι η φιγούρα της μαστροπού, που είχε ιδιαίτερα αρνητικό φορτίο στα γνωστά θεατρικά έργα και τις μπαλάντες της εποχής, αλλά και στις θρησκευτικές τελετές, ενώ

²²² Paul Griffiths, "The structure of Prostitution in Elizabethan London", *Continuity and Change*, Volume 8, Issue 01, May 1993, σελ. 39-63, σελ. 53.

²²³ Ομοίως, σελ. 41-43, 54.

²²⁴ Ομοίως, σελ. 54.

²²⁵ Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil, Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe*, ό.π., σελ. 57.

²²⁶ Μεταφράζεται η φράση "damned crue of private whores", στο Paul Griffiths, ό.π., σελ. 43.

η λέξη «πόρνη» χρησιμοποιείτο πολύ συχνά, όπως αναφέρθηκε, για να περιγράψει κανείς τους θρησκευτικούς του αντιπάλους.²²⁷

Η αντιμετώπιση της πορνείας, η αντιμετώπιση των πορνών ως εγκληματιών, η οποία εντάθηκε κατά τον 17^ο αιώνα, με τους πελάτες τους να εμφανίζονται πλέον ως θύματα, μας αποκαλύπτει την ξεκάθαρα μισογυνιστική αντίληψη της εποχής. Η εικόνα της πόρνης δεν ήταν παρά μια επιβεβαίωση των κυρίαρχων προτεσταντικών αναπαραστάσεων της γυναίκας με βάση τις Γραφές. Οι γυναίκες ήταν μοχθηρά πλάσματα, που εξαπατούσαν όποιον έβρισκαν στο δρόμο τους, ενώ η εικόνα του άνδρα που παραπαίει εξαιτίας της γυναίκας έχει τις ρίζες της προφανώς στη Βίβλο, αφού η Εύα παρέσυρε τον Αδάμ να κάνει κάτι απαγορευμένο, και οι κόρες της Εύας, όλες οι γυναίκες δηλαδή, παρέσυραν τους άνδρες στο να χάσουν τη λογική τους.²²⁸ Κάθε γυναίκα ήταν μια δυνάμει πόρνη και η μεγαλύτερη απειλή μέσα στην κοινότητα ήταν η σιωπηλή πόρνη, αυτή που δεν αναγνωριζόταν από το ντύσιμό της, μια φαινομενικά ενάρετη γυναίκα ή σύζυγος.²²⁹ Η Μεταρρύθμιση λοιπόν και οι ιδέες της, που φαίνονταν αρχικά να προσφέρουν μια ίδια ηθική για τους άνδρες και τις γυναίκες, και να χτίζουν μια νέα αξιοπρέπεια για τις συζύγους και μητέρες, υποπτεύονταν όλες τις γυναίκες, εργένισσες και παντρεμένες.

Στο Λονδίνο του 16^{ου} αιώνα, μια γυναίκα υπό επίθεση σε σχέση με την ηθική της, συνήθως κατηγορούνταν για συμπεριφορά καταλληλότερη για την Rosemary Lane ή κάποιον άλλον δρόμο του Λονδίνου όπου σύχναζαν πόρνες. Στον αντίποδα, οι σεβαστές γυναίκες, συνήθως παντρεμένες ή χήρες και προερχόμενες από τα μεσαία στρώματα, ένιωθαν συλλογικά υπεύθυνες για την καλή συμπεριφορά και την τιμή των γειτόνων τους, ειδικά των γυναικών. Αυτές, οι ενάγουσες, προχωρούσαν στην όποια δυσφήμιση των γειτόνων τους καταδεικνύοντας την σεξουαλική τους ανηθικότητα, μια κατηγορία που συχνά περιείχε τον όρο «πόρνη». Οι όροι δυσφήμισης ως προς τη σεξουαλική ακεραιότητα ήταν και εδώ σχετικοί με το φύλο. Στην περίπτωση που η κατηγορούμενη ήταν γυναίκα απαντούν σχετικοί με την συμπεριφορά της όροι, ενώ εάν επρόκειτο για άνδρα κατηγορούμενο, αυτοί ήταν σχετικοί με τον έλεγχο του απέναντι στη γυναικεία σεξουαλικότητα, όπως για παράδειγμα «μαστροπός». Οι κατονομασίες αυτές δεν περιορίζονταν σε δικαστικές αίθουσες, αλλά εκκινούσαν από την

²²⁷ Merry Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality*, σελ. 84-85. Για τον όρο «πόρνη», και για την γενικότερη χρήση του στην αντί-καθολική ρητορική μετά την Παλινόρθωση βλ. Alison Conway, ό.π., σελ. 219-222.

²²⁸ Susan Karant-Nunn, Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women, A Sourcebook*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape town, Singapore, Sao Paulo, 2003, σελ. 15.

²²⁹ Lotte van de Pol, σελ. 76-78.

καθημερινή τριβή των κοινοτήτων, στο κουτσομπολιό περί απρεπούς συμπεριφοράς.²³⁰

Η ενορία και ο κοινωνικός κόσμος της βασιζόταν σε γυναικεία δίκτυα και στην κοινή γνώμη, με βάση την οποία η σεξουαλική τιμή είχε μεγάλη αξία. Το επικριτικό κουτσομπολιό επηρέαζε άμεσα τις ζωές των ανθρώπων. Μπορούσαν να ταπεινωθούν, να περιθωριοποιηθούν, ή να φύγουν μακριά. Οι γυναίκες γενικά έπαιζαν κεντρικό ρόλο σε αυτή την «πολιτική της κοινής γνώμης». Με την ανάπτυξη μιας κακής φήμης μπορούσαν να εκκινήσουν διωγμοί από εκκλησιαστικά και κοσμικά δικαστήρια. Στο τεταμένο κλίμα που επικρατούσε στις ένθεες προτεσταντικές κοινωνίες και κοινότητες, δεν χρειάζονταν καν ξεκάθαρες αποδείξεις. Αρκούσε έως και η υπόνοια ότι μια γυναίκα πέρασε κάποιο χρόνο στο σπίτι κάποιου, χωρίς να υπάρχουν μάρτυρες για το τι συνέβη σε αυτόν το χρόνο.²³¹ Το επίμονο κουτσομπολιό θα έφτανε τελικά στις αρχές, είτε μέσω των ίδιων των γυναικών είτε των συζύγων τους. Οι γυναίκες συμμετείχαν επίσης ενεργά και στην έκθεση των μαγισσών και, παρόλο που οι δίκες ελάμβαναν χώρα σε ένα ανδροκρατούμενο νομικό και δικαστικό σύστημα, οι πρώτες έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός κλίματος φόβου και καχυποψίας. Οι γυναίκες μάρτυρες, εννοούμε εδώ τις συνεργάτιδες των αρχών, ήταν πολλές, κάποιες φορές και κατά πολύ περισσότερες των ανδρών, και αναζητούσαν πιο συχνά τα σημάδια του διαβόλου στα σώματα των υπόπτων.²³²

Το κλίμα φόβου για όλες τις γυναίκες, και ειδικά εκείνες των χαμηλότερων τάξεων, ήταν σχετικό και με τις οικονομικές εξελίξεις της εποχής που μας αφορά, της εποχής της μετάβασης. Όσες τολμούσαν να εργάζονται εκτός της οικίας, σε δημόσιο χώρο και για την αγορά, συχνά παρουσιάζονταν ως σεξουαλικά απείθαρχες στρίγγλες ή ακόμη και «πόρνες» ή «μάγισσες». Τις προσλήψεις αυτές συναντάμε αρχικά στον γερμανικό 15^ο αιώνα, αλλά χαρακτηρίζουν και τις εξελίξεις στην Αγγλία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τη φεμινίστρια ιστορικό ανθρωπολόγο Sylvia Federici, με το νέο έμφυλο κοινωνικό συμβόλαιο, οι εργάτριες γίνονταν για τους άρρενες εργάτες υποκατάστατο για τη γη που χάθηκε με τις περιφράξεις, ένα κοινό αγαθό που μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει.²³³ Αναφέρει σχετικά τον όρο της «κοινής γυναίκας», που σύμφωνα με την Ruth Mazo Karras δήλωνε έως και τον 16^ο αιώνα όσες εκπορνεύονταν, και που στο νέο πλαίσιο κοινωνικής και εργασιακής οργάνωσης, αφορούσε

²³⁰ Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 103.

²³¹ Lyndall Roper, *Oedipus and the Devil*, σελ. 58-59.

²³² Bernard Capp, ό.π., σελ. 267-283.

²³³ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 138

κάθε γυναίκα, ειδικά όποια δεν υπαγόταν στην εξουσία κάποιου άνδρα.²³⁴ Εφόσον οι δραστηριότητες των γυναικών υποτιμούνταν και ορίστηκαν σταδιακά ως μη εργασία, η γυναικεία εργασία άρχισε να γίνεται αντιληπτή ως φυσικός πόρος.²³⁵

Σχετικός με την πρόσληψη αυτή της γυναίκας είναι και ο ορισμός του τί εστί κακοποίηση μέσα στον γάμο. Αυτή ήταν συνήθως σωματική για τους άνδρες θύτες, με έναν σχετικό περιορισμό για τους συζύγους, που στην Αγγλία εκφράζεται με τον «κανόνα του αντίχειρα»²³⁶, και λεκτική για τις γυναίκες, που πρόσβαλλαν τους άνδρες τους, αποκαλώντας τους για παράδειγμα «κυνηγούς πορνών». Η αντιμετώπισή της λεκτικής αυτής «κακοποίησης» από την κοινωνία και τις αρχές, που ήταν κατά πολύ αυστηρότερη από εκείνη που αφορούσε την σωματική βία ενάντια στις γυναίκες, μαρτυρά και τη διαφορά ως προς τη σοβαρότητα των εν λόγω εγκλημάτων.

Η λεκτική βία από μέρους των συζύγων, τιμωρούνταν με πρόστιμα και με δημόσιο εξευτελισμό. Κατά τον τελευταίο οι γυναίκες υποχρεούνταν να φορέσουν ειδικά κολάρα και μάσκες ή υποβάλλονταν στο βασανιστήριο των ducking stools. Σε παρόμοιες μεθόδους εξευτελισμού υποβάλλονταν και οι κουτσομπόλες γυναίκες, στις οποίες έβαζαν φίμωτρα, κατηγορώντας τες ως στρίγγλες. Οι όροι διασυρμού και η λεκτική δυσφήμιση ήταν σχετικοί με το φύλο, αλλά και με τη νέα, προτεσταντική ηθική. Οι γυναίκες πάντα αποκαλούνταν «πόρνες», ή κάτι παρεμφερές, ενώ οι προσβολές προς τους άνδρες σχετίζονταν είτε με την τιμιότητά τους, όπως ο όρος «κλέφτης», είτε με την τιμή, την σεξουαλική τιμή, των θηλυκών μελών της οικογένειάς τους, όπως «γιός πόρνης». Όπως κατέστη φανερό και μέσα από το έργο του Richard Brathwaite, η ηθική κατάπτωση των κλεφτών και των απατεώνων, ήταν συνυφασμένη με εκείνη των πορνών. Σημαντικό έγκλημα κατά την περίοδο που μας αφορά, ήταν και αυτό της μοιχείας. Οι γυναικεία μοιχεία τιμωρούνταν πολύ αυστηρότερα από εκείνη του άνδρα, αφού μια μοιχός μπορούσε να φέρει στη ζωή και στην οικογένεια τον απόγονο ενός άλλου άνδρα, και όχι του συζύγου της, επηρεάζοντας έτσι την γενεαλογία του οίκου.²³⁷

Ο κύριος ταραξίας όμως, πράγμα που συμβαδίζει με τις παραπάνω προσεγγίσεις και πληροφορίες, ήταν η ανυπάκουη σύζυγος, η οποία μαζί με τη «μέγαιρα», τη «μάγισσα» και την «πόρνη» αποτελούσαν τον αγαπημένο στόχο δραματουργών, συγγραφέων και ηθικολόγων του Αγγλικού 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Θεατρικά έργα και φυλλάδια της ελισαβετιανής και της

²³⁴ Ruth Mazo Karras, *Common Women, Prostitution and Sexuality in Medieval England*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1996, σελ. 3.

²³⁵ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 138-139. Carolyn Merchant, ό.π., σελ. 155.

²³⁶ Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Ξιφαράς, Αθήνα, 2008, σελ. 190.

²³⁷ Merry Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality*, σελ. 71.

Ιακωβίνειας περιόδου εγκωμιάζαν την αναγκαιότητα της τιμωρίας της γυναικείας ανυποταγής στην πατριαρχική εξουσία. Κλασικό παράδειγμα, όπως έχει αναφερθεί, αποτελεί το δημοφιλές έργο του του Joseph Swetnam, που ήδη από τον τίτλο του αφήνει να φανεί η τοποθέτησή του, αλλά και των αναγνωστών του, σε σχέση με την πειθάρχηση των γυναικών. Πρόκειται και πάλι για το *Arraignement of Lewed, Idle, Forward, Inconstant Women* (*Κατηγορώ κατά των άσεμνων, οκνών, αδιάκριτων, ασυνεπών γυναικών*), του 1615. Επίσης η σάτιρα *The Parliament of Women*, του 1646, που στρέφεται εναντίον των γυναικών της μεσαίας τάξης, παρουσιάζοντάς τες να σχεδιάζουν νόμους που τους έδιναν εξουσία επί των συζύγων τους.²³⁸ Η γελοιοποίηση των γυναικών που τολμούσαν να ξεπεράσουν τα όρια μεταξύ των φύλων και να ασχοληθούν με οτιδήποτε πολιτικό, ήταν αγαπημένο θέμα των δημοσιεύσεων και των φυλλαδίων της εποχής ήδη από τον 16^ο αιώνα και τις αρχές του επόμενου, και αναζωπυρώθηκε με την έντονη δράση των γυναικών μέσα από τις θρησκευτικές σέκτες που αναδύθηκαν, ιδιαίτερα μετά τον Εμφύλιο.

Η αντιμετώπιση των γυναικών ως θυτών ή θυμάτων σε ένα αυξανόμενο πατριαρχικό νομικό σύστημα.

Το έγκλημα του Βιασμού.

Σε πλήρη αντίθεση με την υπάκουη σύζυγο, το ιδανικό παράδειγμα για τις γυναίκες της εποχής σύμφωνα με το ενισχυμένο χριστιανικό αφήγημα, εκτός από τη μάγισσα και την πόρνη, βρισκόταν η όποια ελεύθερη έκφραση της γυναικείας σεξουαλικότητας. Εάν εκλάβουμε το μεταρρυθμιστικό μήνυμα της έμφασης στον έγγαμο βίο από την παραπάνω, αρνητική σκοπιά του, αναδεικνύεται το γεγονός ότι αυτό οδήγησε σε μεγαλύτερη καχυποψία απέναντι στον ανύπανδρο πληθυσμό. Ιδιαίτερα απέναντι στις ανύπανδρες γυναίκες, τις οποίες οι σύγχρονοί τους σχολιαστές, συνεχιστές του λουθηρανικού μηνύματος, παρουσίαζαν σαν εκμαυλίστριες του ανδρικού πληθυσμού, ως προς το να ενδώσουν στην σεξουαλική επιθυμία. «Διότι τα κορίτσια γνωρίζουν το κακό αυτό (τη λαγνεία), και εάν περνούν χρόνο με νεαρούς άνδρες, χειρίζονται τις καρδιές αυτών των νεαρών ανδρών δελεάζοντάς τους να ενδώσουν στον έρωτα, κυρίως εάν οι νεαροί είναι εξαιρετικοί λόγω της ομορφιάς και της δύναμής τους. Εξ ου και

²³⁸ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 145-146.

είναι πιο δύσκολο για τους τελευταίους να αντισταθούν σε τέτοιους πειρασμούς, από το να αντισταθούν στους δικούς τους πόθους...». ²³⁹

Ο βιασμός είναι ένα έγκλημα σεξουαλικής και έμφυλης βίας, που σχετίζεται με την ανδρική επιβολή και την πατριαρχία. Όμως, η παραπάνω πρόσληψη των γυναικών ως διαφθορέων του ανδρικού πληθυσμού από τους θεολόγους και τους διανοητές του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, ήταν αυτή που διαμόρφωσε τη νομοθεσία και αντιμετώπιση του φαινομένου του βιασμού στις Προτεσταντικές κοινωνίες. Στην Αυγούστα του 1537 για παράδειγμα, το έγκλημα του βιασμού υποβιβάστηκε ως σχετιζόμενο με τη λαγνεία, και δεν θεωρούνταν πια έγκλημα βίας. Σαν κατηγορία, άφηνε γενικά να φανεί η αυτουργία του άνδρα, αλλά και η πράπουσα σύμφωνα με την πατριαρχική άποψη γυναικεία κατωτερότητα, αφού το θύμα, η κατήγορος, είχε με κάποιο τρόπο υποταχθεί στη δική του «θέληση». Επιπλέον, η νέα νομοθεσία και πρόσληψη των σεξουαλικών εγκλημάτων έριχνε πλέον μεγάλο βάρος στη γυναικεία λαγνεία, που, όπως αναφέρθηκε, ήταν αυτονόητη. ²⁴⁰

Η αγγλική νομοθεσία της πρώιμης νεότερης περιόδου όριζε σαν βιασμό «την άνομη σαρκική επαφή με οποιαδήποτε γυναίκα άνω των δέκα ετών χωρίς τη θέλησή της, ή με ένα δεκάχρονο κορίτσι (ή μικρότερο) με ή χωρίς τη θέλησή του». ²⁴¹ Η ποινή που προβλεπόταν, εάν ο κατηγορούμενος κρινόταν ένοχος, ήταν απαγχονισμός. Οι γυναίκες κατήγγειλαν με δυσκολία έναν βιασμό, αφού θα υπόκειντο σε διασυρμό κατά τη δίκη, στην οποία ζητούνταν πολύ αποκαλυπτικές λεπτομέρειες, και εφόσον ο λόγος του άνδρα είχε μεγαλύτερο βάρος από αυτόν της γυναίκας. ²⁴² Η αθώωση των κατηγορούμενων ήταν σχεδόν βέβαιη όταν επρόκειτο για ενήλικη κοπέλα, άνω των δώδεκα ετών, ειδικά όταν προερχόταν από το ίδιο ή χαμηλότερο κοινωνικό στρώμα. ²⁴³ Βέβαιη ήταν και η αθώωση του κατηγορουμένου εάν δηλωνόταν εγκυμοσύνη από την ενάγουσα, καθότι, στην αντίληψη των δικαστών της εποχής, η γονιμοποίηση απαιτούσε τη γυναικεία συναίνεση και απόλαυση. ²⁴⁴ Για τους λόγους αυτούς οι περιπτώσεις βιασμού σπάνια οδηγούντο στα δικαστήρια. ²⁴⁵ Έτσι, σύμφωνα με την G. Walker,

²³⁹ Jaroslav Pelikan (ed.), *Luther's Works*, vol. 7: *Lectures on Genesis*, Concordia, 1965, παρατίθεται στο Merry Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, σελ. 62-63.

²⁴⁰ Lyndall Roper, *ό.π.*, σελ 61-62.

²⁴¹ Όλουεν Χάφτον, *ό.π.*, σελ. 312-314.

²⁴² Bernard Capp, *ό.π.*, σελ 7-8.

²⁴³ Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World, Regulating Desire, Reforming Practice*, σελ. 79-80.

²⁴⁴ Jacqueline Eales, *ό.π.*, σελ. 104.

²⁴⁵ Garthine Walker, "Sexual Violence and Rape in Europe, 1500-1750", σελ. 435, στο Sarah Toulalan and Kate Fisher (eds.), *ό.π.*, σελ. 429-443.

η κοινωνική ιστορία του βιασμού στην Αγγλία της πρώιμης νεότερης περιόδου, θα μπορούσε να περιγραφεί ως μη-ιστορία, ως μια ιστορία απουσίας. Ο βιασμός ορίζεται και ερμηνεύεται με όρους σιωπής των ιστορικών υποκειμένων, είτε λόγω της ανυπαρξίας ιστορικών τεκμηρίων, είτε λόγω των περιορισμών που ενέχουν τα έγγραφα που προέρχονται από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς για την ανάσυρση της εμπειρίας των εν λόγω υποκειμένων.²⁴⁶

Οι κοπέλες των οποίων οι καταγγελίες αντικρούονταν ή απορρίπτονταν με μεγάλη ευκολία ήταν οι εργαζόμενες, συχνότερα θύματα του εν λόγω εγκλήματος, καθώς δεν είχαν περιχαρακωμένη και προστατευμένη ιδιωτική ζωή. Οι γυναίκες που εργάζονταν σε ταβέρνες, ή όσες «τριγυρνούσαν απερίσκεπτα», είχαν ελάχιστες πιθανότητες να κερδίσουν μια ακρόαση στο δικαστήριο. Οι κίνδυνοι για όσες γυναίκες εργάζονταν έξω από το πατρικό τους ήταν δεδομένοι. Εξ αυτού ο πατέρας τους θεωρούνταν αποτυχημένος και εκείνες χωρίς ιδιαίτερη αξία. Η αντιμετώπιση διέφερε αν το θύμα προερχόταν από ανώτερη κοινωνική τάξη. Βέβαια οι ανώτερες και οι μεσαίες τάξεις επέβλεπαν στενότερα τη συμπεριφορά των θυγατέρων τους, με σκοπό να προστατέψουν την τιμή των τελευταίων, το σημαντικότερο, όπως έχει αναφερθεί, αγαθό τους.²⁴⁷ Η τιμή μιας γυναίκας, το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της, και ολότελα συνυφασμένη με τη σεξουαλική της ακεραιότητα, ήταν κατά κάποιο τρόπο ιδιοκτησία της. Γενικότερα, η προσβολή της τιμής μιας γυναίκας, εάν κάποιος δηλαδή είχε υφαρπάξει την παρθενία της, μπορούσε να επιλυθεί με δημόσια συγγνώμη, ή με χρηματική αποζημίωση, ανάλογη της κοινωνικής της θέσης. Υπήρχε δε και η πιθανότητα συμβιβασμού, κατά την οποία θύμα και θύτης παντρεύονταν. Η κοινωνία, βέβαια, δεν αντιμετώπιζε με σεβασμό τις γυναίκες που παντρεύονταν τους άνδρες που τις είχαν ταπεινώσει, ενίοτε ούτε και εκείνες που είχαν λάβει χρηματική αποζημίωση. Για αυτόν τον λόγο συναντάμε σε πολλές περιπτώσεις γυναίκες που αρνήθηκαν την όποιου μεγέθους χρηματική αποζημίωση, υποστηρίζοντας ότι η τιμή τους ήταν υπερβολικά πολύτιμη για να υπολογισθεί σε χρήματα. Αποδείκνυαν με αυτόν τον τρόπο στις Αρχές και την κοινωνία, ότι δεν ήταν πόρνες.²⁴⁸

Η κοινωνία και τα δικαστήρια έπαιρναν το μέρος της ενάγουσας, μονάχα αν εκείνη είχε δώσει την παρθενία της σε κάποιον που επρόκειτο ολοφάνερα να την παντρευτεί. Η τιμή ολόκληρης της οικογένειας στηριζόταν σε αυτή την αποσαφήνιση. Βέβαια ο ισχυρισμός αυτός,

²⁴⁶ Garthine Walker, "Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England", *Gender & History*, Vol. 10, No. 1, April 1998, σελ. 1.

²⁴⁷ Όλουεν Χάφτον, ό.π., σελ. 314.

²⁴⁸ Ομοίως, σελ. 314- 315 και Lyndall Roper, *Oedipus and the Devil Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe*, σελ. 64-65.

ότι ο άνδρας με τον οποίο εξέπεσε η όποια γυναίκα στη διαδικασία της εκτός γάμου σεξουαλικής επαφής, τής είχε υποσχεθεί γάμο, χρησιμοποιούνταν πολλές φορές, τουλάχιστον στα μάτια των αρχών, από πόρνες που προσπαθούσαν να συγκαλύψουν το έγκλημά τους. Η αντίληψη αυτή δυσχέραινε την ευρύτερη γυναικεία κατάσταση.²⁴⁹ Σε περίπτωση κατά την οποία η ενάγουσα δεν είχε φερθεί ευπρεπώς, και ο κατηγορούμενος καλούσε μάρτυρες στο δικαστήριο που μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την εισήγησή του, τότε η οικογένεια ντροπιαζόταν. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ήταν σύνηθες η νεαρή κοπέλα να εκδιώκεται από το πατρικό της. Η ντροπή οδηγούσε πολλές νεαρές γυναίκες να εγκαταλείψουν τα χωριά τους για την ανωνυμία των μεγαλουπόλεων.

Στην Αγγλία, όπου βασική ανησυχία των ενοριών ήταν να μην επιφορτιστούν με το κόστος συντήρησης κάποιου νόθου παιδιού, οποιοσδήποτε ενορίτης προσέφερε κατάλυμα σε μόνες εγκύους, μπορούσε έως και να παραπεμφθεί σε δίκη. Αυτό βέβαια συνέβαινε πολύ σπάνια, αφού και οι νόμοι δεν εφαρμόζονταν με απόλυτη αυστηρότητα. Σίγουρα πάντως οι έγκυοι που έμεναν μόνες, είχαν να αντιμετωπίσουν ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Τα ενοίκια ήταν ιδιαίτερα υψηλά σε αυτές τις περιπτώσεις, και η κατάσταση ήταν πολύ δυσχερής εάν δεν είχαν βοήθεια από κάποιο συγγενικό ή φιλικό πρόσωπο.²⁵⁰ Επίσης, μια ανύπανδρη γυναίκα ύποπτη ότι ήταν έγκυος, πολλές φορές υποβαλλόταν σε ανάκριση και εξεταζόταν σωματικά.²⁵¹ Σε ανακριτική διαδικασία υποβάλλονταν και όσοι εργάζονταν μαζί της στο ίδιο νοικοκυριό, σε περίπτωση που ήταν υπηρέτρια. Κατά τη γέννα, έπρεπε η κυρία της, η νοικοκυρά του σπιτιού, ή οι Αρχές, να την πιέσουν να αποκαλύψει το όνομα του πατέρα. Στην Αγγλία συγκεκριμένα οι αρχές καθοδηγούσαν τις γυναίκες να μην βοηθούν τις υπηρέτρίες τους με κανέναν τρόπο, ώσπου οι τελευταίες να αποκαλύψουν το όνομα του πατέρα του νόθου παιδιού.²⁵²

Το έγκλημα του βιασμού, και η αντιμετώπισή του, αποτελούσε ένα εγγενές χαρακτηριστικό της ανδρικής επιβολής και της γυναικείας υποταγής που συναντάμε στις δυτικές κοινωνίες, και λειτουργούσε ως μέσο αναγνώρισης του αν μια γυναίκα κατείχε ή όχι την πιο σημαντική

²⁴⁹ Paul Griffiths, "The structure of Prostitution in Elizabethan London", *Continuity and Change*, Volume 8, Issue 01, May 1993, σελ. 39-63, σελ. 52.

²⁵⁰ Όλουεν Χάφτον, ό.π., σελ. 315.

²⁵¹ Lianne McTavish, "Reproduction, C.1500-1700", σελ. 356, στο Sarah Toulalan and Kate Fisher (eds.), *The Routledge History of Sex and the Body, 1500 to the Present*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2013, σελ. 351-371.

²⁵² Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World, Regulating Desire, Reforming Practice*, σελ. 80-81.

γυναικεία αρετή: την αγνότητα, την τιμή της. Συχνά, όπως αναφέρθηκε, για το γεγονός αυτό του βιασμού κατηγορούνταν η γυναικεία σεξουαλική ελευθεριότητα, ή η απρεπής συμπεριφορά. Το έγκλημα αυτό, μετέβαλλε τη γυναικεία κατάσταση, καθώς έπειτα έχανε την τιμή της, ως αγνή ή παντρεμένη, και γινόταν μια γυναίκα άσεμνη και ατιμασμένη, συνώνυμο της πόρνης στο διανοητικό σύμπαν της περιόδου. Η αντιμετώπιση του φαινομένου των βιασμών και η αναπαράστασή τους στη λογοτεχνία και τον γραπτό λόγο της εποχής, αποτελούν μια αντανάκλαση της ευρύτερης συμπεριφοράς απέναντι στη γυναικεία σεξουαλικότητα και της πρόσληψής της. Το προνεωτερικό δίπολο μεταξύ γυναικείας αγνότητας και ακολασίας, είναι επίσης έντονα συνδεδεμένο με την αντιμετώπιση των γυναικών συγγραφέων, αφού η σιωπή είναι αυτή που αρμόζει στις καλές γυναίκες, ενώ η ευγλωττία και η δράση χαρακτηρίζει τις άσεμνες.²⁵³ Η «δραστήρια» γυναικεία γλώσσα κατακρινόταν ιδιαίτερα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανυποταγής. Επίσης, σε λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του βιασμού στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, πολλές φορές αυτός ανάγεται σε έγκλημα σχετικό με την ιδιοκτησία, αφού η γυναίκα ανήκει σε κάποιον άνδρα. Επιπλέον, υπαίτια για το έγκλημα εμφανίζεται ενίοτε η ομορφιά της ή η στάση της, όπως έγινε φανερό μέσα από το έργο του Richard Brathwaite. Τέλος άξιο αναφοράς είναι ότι μια γυναίκα που είχε υποστεί βιασμό, ήταν σχεδόν απίθανο να παντρευτεί στο μέλλον, ενώ μεγάλες ήταν οι πιθανότητες μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης.²⁵⁴

Το έγκλημα της βρεφοκτονίας

Οι δυσκολίες αυτές που συνόδευαν τη γυναικεία εμπειρία, και που δεν άφηναν στις γυναίκες τα οικονομικά και κοινωνικά περιθώρια να κρατήσουν μόνες ένα παιδί²⁵⁵, μαρτυρούνται και από την αύξηση των εκτρώσεων και των βρεφοκτονιών κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, και η οποία οδήγησε στην θέσπιση αυστηρότατης νομοθεσίας για το έγκλημα αυτό και σε καθολικές και σε προτεσταντικές περιοχές της Ευρώπης. Τέτοιας φύσεως εγκλήματα, όπως η αντισύλληψη, οι εκτρώσεις και οι βρεφοκτονίες, τύγχαναν κάποιας επιείκειας κατά τον Μεσαίωνα, τουλάχιστον στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, αφήνοντας στα γυναικεία υποκείμενα έναν κάποιο βαθμό αυτοδιάθεσης του σώματός τους. Όμως, στην περίοδο που

²⁵³ Jocelyn Catty, *Writing Rape, Writing Women in Early Modern England*, Unbridled Speech, Palgrave Macmillan, 1999, σελ. 2-3.

²⁵⁴ Jocelyn Catty, ό.π., σελ. 9-12.

²⁵⁵ Laura Gowing, "Secret Births and Infanticide in Seventeenth-Century England", *Past & Present*, Aug. 1997, No 156, σελ. 87-115, σελ. 88.

εστιάζουμε, μετατρέπονται σταδιακά σε εγκλήματα που επέσειαν θανατική καταδίκη. Στη Γαλλία, ήδη από το 1556, βασιλικό διάταγμα υποχρέωνε τις γυναίκες να δηλώνουν κάθε εγκυμοσύνη τους, και καταδίκασε σε θάνατο εκείνες των οποίων τα βρέφη πέθαιναν πριν τη βάπτιση.²⁵⁶

Στην Αγγλία, η αλλαγή αυτή έλαβε χώρα στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, το 1624 όπως θα δούμε παρακάτω. Από τότε, όταν ένα βρέφος πέθαινε πριν τη βάπτισή του, η μητέρα ήταν πιθανό να καταδικαστεί για βρεφοκτονία, ακόμη και χωρίς στοιχεία. Η αυστηροποίηση του νόμου περί βρεφοκτονίας είχε ήδη λάβει χώρα σε όλες τις κοινωνίες της Βορειοδυτικής Ευρώπης, ως συνέπεια των δύο Μεταρρυθμίσεων. Οι νομοθεσίες αυτές έχουν παρουσιαστεί ως εκδήλωση του έντονου ελέγχου της πατριαρχίας πάνω στις γυναίκες που ζούσαν εκτός γάμου, καθώς και του ευρύτερου ελέγχου της σεξουαλικότητας του ανύπανδρου πληθυσμού. Οι νομοθέτες της εποχής, τις δικαιολογούσαν με βάση την ανησυχία τους για τα παιδιά που θα πέθαιναν αβάπτιστα.²⁵⁷ Σε αυτό συνέλαβε και η ανανεωμένη έμφαση στη βάπτιση κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αφού μόνο μέσω αυτής μπορούσε ένα βρέφος να γίνει δέκτης της θείας χάρης.²⁵⁸ Το ζήτημα του νόθου παιδιού λοιπόν, το οποίο κινδύνευε να δολοφονηθεί, συζητήθηκε στις συνεδριάσεις του αγγλικού Κοινοβουλίου το 1606-7 και το 1610, ενώ μόλις το 1624, όπως αναφέρθηκε, θεσπίστηκε ο «Νόμος για την αποτροπή της δολοφονίας των νόθων παιδιών».²⁵⁹ Ο τίτλος του νόμου αναδεικνύει τις προκαταλήψεις της εποχής, καθώς και το ποια ήταν τα πιθανότερα θύματα: «Πολλές άσεμνες γυναίκες που γεννούν Νόθα Παιδιά, θέλοντας να αποφύγουν την ντροπή και την τιμωρία, αποκρύπτουν τον Θάνατο των Παιδιών τους. Μόνον αφού οι αρχές έχουν ανακαλύψει το πτώμα, ισχυρίζονταν ότι το παιδί είχε γεννηθεί νεκρό: εκτός και αν αποδειχθεί (πράγμα δύσκολο) ότι το Παιδί ή τα Παιδιά έχουν δολοφονηθεί από τις ίδιες τους τις μητέρες ή από κάποιον άλλον με τη συγκατάθεσή τους».²⁶⁰

Οι κατηγορούμενες για βρεφοκτονία ανήκαν μάλλον σε μια συγκεκριμένη κατηγορία ατόμων, υπό πολλαπλές έννοιες. Σε μια ανατύπωση του φυλλαδίου “Tis Merry”, του Samuel Rowlands, μια ανύπανδρη έγκυος φαίνεται να προειδοποιεί τις νεαρές κοπέλες να προσέχουν

²⁵⁶ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 129-131.

²⁵⁷ Merry E. Wiesner-Hanks, ό.π., σελ. 82.

²⁵⁸ David Cressy, Lori Anne Ferrell, *Religion and Society in Early Modern England: A Sourcebook*, Second Edition, Routledge, Taylor & Francis Group, New York, London, 2005, σελ. 221-222. Kirsi Stjerna, ό.π., σελ. 37.

²⁵⁹ Όλουεν Χάφτον, ό.π., σελ. 319.

²⁶⁰ Παρατίθεται στο K. Wrightson, “Infanticide in early seventeenth century England”, *Local Population Studies*, 15 (1975), σ. 10-22, αναφέρεται στο: Όλουεν Χάφτον, ό.π., σελ. 319. Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 97-98.

ιδιαίτερα, καθώς εκείνη την άφησε έγκυο ένας νεαρός έμπορος, που στη συνέχεια την εγκατέλειψε για κάποια άλλη νεαρή, πράγμα που τώρα την καθιστά «...ούτε χήρα, ούτε σύζυγο, ούτε κόρη/ αλλά άλλου μεγέθους γυναίκα...».²⁶¹ Με αυτό το «άλλο μέγεθος», περιγράφει την κατάσταση της πόρνης, όπως περιγράφει και το μισογυνιστικό έργο του Swetnam, μαρτυρώντας το πώς εκλαμβάνονταν αυτές οι περιπτώσεις ηθικά και ιδεολογικά.²⁶² Πρακτικά επρόκειτο συνήθως για νεαρές γυναίκες, ανύπανδρες ή χήρες, που προέρχονταν, όπως αναφέρθηκε, από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Οι γυναίκες που έφταναν σε αυτό το σημείο, αποτελούν τα υποκείμενα που μας δείχνουν τις συνέπειες του νόμου της άνισης αξίας, ο οποίος κρατούσε τα εισοδήματα των γυναικών χαμηλά.²⁶³

Στην κατηγορία αυτή ανήκαν οι εργάτριες στα χωράφια, οι κλώστριες, οι πλέκτριες, κεντήτριες, οι πλανόδιες πωλήτριες ή οι τροφοί.²⁶⁴ Οι οικιακές βοηθοί, οι υπηρέτριες, οι οποίες, ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες στις φήμες που διαδίδονταν, αποτελούσαν την ομάδα που κατηγορούνταν πιο συχνά για το έγκλημα της βρεφοκτονίας. Αυτές, εκτός από το γεγονός ότι υφίσταντο τον εξευτελισμό που αναφέρθηκε παραπάνω, με τις αφέντρες τους να έχουν κάθε δικαίωμα να τις αναγκάσουν να αποκαλύψουν σημάδια εγκυμοσύνης στο σώμα τους²⁶⁵, συχνά απολύονταν αν αποκαλυπτόταν μια εγκυμοσύνη, και πολύ δύσκολα μπορούσαν να ξαναβρούν παρόμοια δουλειά. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις οι Αρχές δεν επέτρεπαν στα νοικοκυριά να προσλαμβάνουν ανύπανδρες εγκύους.²⁶⁶ Έτσι, σύμφωνα με την Lara Gowing, μέσα από την εξουσία των ιεραρχικά ανώτερων γυναικών πάνω στα σώματα των ευάλωτων περιθωριακών γυναικείων υποκειμένων, αποσταθεροποιείται σε μεγάλο βαθμό το αφήγημα περί «γυναικείων κόσμων» που υπονοούσε μια αλληλοϋποστήριξη των γυναικών στο ομοκοινωνικό περιβάλλον του τοκετού. Τα περιθωριακά γυναικεία σώματα δεν ελέγχονταν μόνο από τους πατριαρχικούς μηχανισμούς, αλλά και από τις παντρεμένες, αξιότιμες γυναίκες της κοινότητας, που στόχο είχαν να αναπαράγουν τους κυρίαρχους κανονιστικούς λόγους.²⁶⁷

Στην Αγγλία, μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη δημιουργούσε ερωτηματικά για τον πατέρα και άφηνε σίγουρα πολύ κακές εντυπώσεις για τη συμπεριφορά της μητέρας. Εάν αρνιόταν να

²⁶¹ Μεταφράζεται η φράση: “not Widdow, Wife, nor Mayd/ But of another size”, στο Susan Gushee O’Malley, “Weele have a Wench Shall be our Poet”. Samuel Rowlands’ Gossip Pamphlets”, σελ. 132-133, στο Christina Malcolmson and Mihoko Suzuki (eds.), σελ. 122-137.

²⁶² Susan Gushee O’Malley, ό.π., σελ. 132-133.

²⁶³ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 117.

²⁶⁴ Ομοίως, σελ. 135.

²⁶⁵ Laura Gowing, ό.π., σελ. 92.

²⁶⁶ Merry E. Wiesner-Hanks, ό.π., σελ. 81.

²⁶⁷ Ανδρονίκη Διαλέτη, «Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις», ό.π., σελ. 120-124.

αποκαλύπτει το όνομα του πατέρα, υποχρεωνόταν να επιστρέψει στην ενορία της, όπου και επέστρεφε ατιμασμένη, και μάλλον χωρίς κάποιον συγγενή πρόθυμο να βοηθήσει. Καμία εκ των δύο ενοριών δεν θα ήθελε να προσεταιριστεί τα έξοδα για τη συντήρηση του παιδιού. Τέλος οι γυναίκες αυτές, όπως και οι μάγισσες ή οι πόρνες, κρίνονταν και καταδικάζονταν ιδιαίτερα αυστηρά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, καθότι αντέβαιναν στο προτεσταντικό ιδανικό της συζύγου και μητέρας.²⁶⁸

Στην Ευρώπη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, περισσότερες γυναίκες εκτελούνταν για το έγκλημα της βρεφοκτονίας παρά για οποιοδήποτε άλλο, με εξαίρεση τη μαγεία, μια κατηγορία που επίσης εστίαζε στον φόνο των παιδιών και στην παράδοσή τους στον Διάβολο. Στην περίπτωση που η γυναίκα κατηγορούνταν για κάποιο από τα παραπάνω εγκλήματα, αίρονταν ο νόμος που εξελάμβανε τη νομική ευθύνη της γυναίκας ως περιορισμένη. Αυτό συνέβαινε και στις πολύ σπανιότερες περιπτώσεις, κατά τις οποίες μια γυναίκα σκότωνε τον σύζυγό της, διαπράττοντας έτσι εσχάτη προδοσία, κι όχι απλώς έναν φόνο, όπως αυτός προσλαμβάνονταν στην αντίθετη περίπτωση.²⁶⁹ Οι γυναίκες, για τους λόγους αυτούς, προσέρχονταν στα δικαστήρια της Ευρώπης ως ενήλικες από νομική άποψη. Πράγμα που έχουμε συναντήσει πολλές φορές και όταν ερχόταν κάποιο παιδί ως μάρτυρας σε μια υπόθεση μαγείας. Τέλος, ο φόβος απέναντι στη βρεφοκτονία οδήγησε και στο κύμα καχυποψίας εναντίον των μαιών και στην είσοδο των ανδρών γιατρών στην αίθουσα τοκετού, έναν χώρο που ως τότε περιέκλειε αποκλειστικά γυναίκες, προσφέροντάς τους την ευκαιρία της αλληλοϋποστήριξης καθώς και το αίσθημα της ασφάλειας.²⁷⁰

Στη σφαίρα της αναπαραγωγής, και, εκτός των όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, μέσα από τις αλλαγές που έλαβαν χώρα στην παραγωγική εργασία των γυναικών στον αγγλικό 17^ο αιώνα, οι μαιές έχαναν το μονοπώλιο στην υποβοήθηση της γέννας, από τους άνδρες ιατρούς. Ταυτόχρονα ο παθητικός ρόλος της γυναίκας στην όλη αναπαραγωγική διαδικασία επικυρωνόταν από τους φυσικούς φιλόσοφους της εποχής. Η μάγισσα και η μαία, βρέθηκαν συμβολικά στο κέντρο της αντιπαράθεσης για τον έλεγχο των νέων κοινωνικών σχέσεων μέσα στις σφαίρες της παραγωγής και της αναπαραγωγής.²⁷¹ Οι αλλαγές αυτές ήταν άμεσα συνδεδεμένες με το Μεταρρυθμιστικό πνεύμα και την καταλυτική του σημασία ως προς τη

²⁶⁸ Merry E. Wiesner-Hanks, ό.π., σελ. 91.

²⁶⁹ Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 94.

²⁷⁰ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 131.

²⁷¹ Carolyn Merchant, ό.π., σελ. 150-151.

θέση των γυναικών, οι οποίες, όπως έχει γίνει φανερό, περιορίστηκαν στο αυστηρά ιδιωτικό, αφιερωμένες στον σύζυγο και την οικογένειά τους.

Με την απαξίωση του επαγγέλματος της μαίας, που στο Λονδίνο εκκινεί ήδη το 1634²⁷², οι γυναίκες έχασαν τον όποιο έλεγχο κατείχαν σε σχέση με την τεκνοποίηση και υποβιάστηκαν αποκλειστικά στον παθητικό ρόλο της γέννησης του παιδιού, με τους άνδρες γιατρούς να αποτελούν τους αληθινούς «ζωοδότες». Παράλληλα, επικράτησε μια νέα ιατρική πρακτική, κατά την οποία στις επείγουσες περιπτώσεις θεωρείτο πολυτιμότερη τη ζωή του εμβρύου από εκείνη της μητέρας. Οι γυναίκες που συναθροίζονταν γύρω από το κρεβάτι της μέλλουσας μητέρας, αποβάλλονταν από την αίθουσα, ενώ οι μαίες, εάν ήθελαν να παραμείνουν, έπρεπε να τεθούν υπό την επιτήρηση του γιατρού ή να αναλάβουν οι ίδιες την επιτήρηση των γυναικών. Οι τελευταίες μάλιστα, επιστρατεύονταν συχνά από τις αρχές για την αναζήτηση σημαδιών σε σώματα γυναικών ύποπτων για μαγεία.²⁷³ Γενικότερα, από τα τέλη του 16^{ου} ως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, οι κατηγοροι γυναικών για μαγεία ήταν σε μεγάλο ποσοστό γυναίκες. Στο Λονδίνο του 1633 το ποσοστό αυτό άγγιζε το 80%. Μέσω των διαδικασιών αυτών διαρρήχθηκε ο σημαντικός δεσμός αλληλεγγύης μεταξύ γυναικών που αναφέρθηκε παραπάνω, με τις γυναίκες πλήρως εκτεθειμένες στον ανδρικό έλεγχο της σεξουαλικότητάς τους και της αναπαραγωγικής τους ικανότητας.²⁷⁴

Επιπλέον, καθίσταται εμφανές, ότι το συλλογικό άγχος απέναντι στη βρεφοκτονία αναπαριστά σε μεγάλο βαθμό μια ανησυχία για την αναπαραγωγή του πληθυσμού, ειδικά σε εποχές κατά τις οποίες η παιδική θνησιμότητα ήταν αξιοσημείωτη. Ο προβληματισμός γύρω από την αύξηση του πληθυσμού εντείνεται ακόμα περισσότερο κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, απηχώντας αντιλήψεις περί αύξησης του πληθυσμού και κατά συνέπεια και του εργατικού δυναμικού, που μέσω της βιοτεχνίας και του εμπορίου, θα μπορούσε δυνητικά να αποτελέσει στρατηγικό πλεονέκτημα κάθε κοινοπολιτείας και παράλληλα να συμβάλλει στη στελέχωση ενός αξιόμαχου στρατού.²⁷⁵ Παρόλα αυτά, τα ποσοστά καταδικών για το έγκλημα της βρεφοκτονίας, αλλά και για εκείνο της μαγείας, άρχισαν να μειώνονται αισθητά στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Ο σκληρός νόμος περί βρεφοκτονίας του 1624, αναιρέθηκε το 1803. Δεν ήταν άλλωστε λίγοι όσοι δυσφορούσαν με την παραδοχή ότι το ιακωβίνειο νομοθέτημα που

²⁷² Ομοίως., σελ. 153.

²⁷³ Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England, Second Edition, Routledge, A regional and comparative study*, London, 1999, σελ. 180.

²⁷⁴ Sylvia Federici, ό.π., σελ. 131.

²⁷⁵ Εύη Καρούζου, «Η Πολιτική Οικονομία της Σεξουαλικότητας τον 18^ο αιώνα», στο Δήμητρα Βασιλειάδου και Γλαύκη Γκότση (επιμ.), ό.π., σελ. 302.

προαναφέρθηκε, αντικατόπτριζε μια περισσότερο ευρωπαϊκή προσέγγιση του θέματος, υποθέτοντας εκ των προτέρων ότι η κατηγορούμενη ήταν και ένοχη. Παρόμοια χαλάρωση παρατηρείται και σχετικά με τη νομοθεσία ενάντια στη μαγεία, με τις λαϊκές πεποιθήσεις όμως να παραμένουν για αιώνες ακόμη.²⁷⁶

Συμπεράσματα:

Σύμφωνα με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ιστορίας των γυναικών και της ιστορίας του φύλου, η οικογένεια, αποτελώντας πλέον μια μικρογραφία της κοινωνίας μέσα από τις μεταρρυθμιστικές ιδέες, προσλαμβάνεται εξ αρχής ως τόπος παραγωγής και αναπαραγωγής της γυναικείας υποτέλειας και κατωτερότητας σε σχέση με τον άνδρα. Η νομιμοποίηση των παραδοχών αυτών αναδύεται μέσα από την ανάλυση των έργων των W. Perkins, R. Brathwaite και W. Gouge, τα οποία, παρά την εστίαση στην κατώτερη μεν, αλλά σημαντική θέση της γυναίκας μέσα στο ένθεο νοικοκυριό, δεν αφήνουν περιθώρια στη γυναικεία δράση και στην όποια εμπλοκή της με το μη ιδιωτικό. Βασικός στόχος τους ήταν να διασφαλίσουν την ανδρική κυριαρχία και τη γυναικεία υποτέλεια, στον οίκο και την κοινωνία. Βέβαια, παράλληλα με τις προσπάθειες των μεταρρυθμιστών θεολόγων και των σύγχρονων συγγραφέων, υπήρξαν πολλά παραδείγματα δράσης των γυναικών και στον αγγλικό 17^ο αιώνα, οι οποίες συμμετείχαν στο κοινωνικοπολιτικό και θρησκευτικό γίγνεσθαι της εποχής τους. Αυτό το πέτυχαν, είτε μέσα από τη δημοσίευση των έργων τους, είτε μέσα από τη συμμετοχή τους στις εξεγέρσεις που σημειώθηκαν στον ταραγμένο αυτόν αιώνα, για θέματα κοινοτικά, οικονομικά, θρησκευτικά, αλλά και με την εμπλοκή τους στον αγγλικό Εμφύλιο πόλεμο και τις παραεκκλησιαστικές σέκτες.

Όμως, οι ενσταλαγμένες προσλήψεις και οι διατηρημένες στερεοτυπικές αποτυπώσεις ως προς τη γυναικεία φύση και δράση, που ενισχύθηκαν από το νέο μεταρρυθμισμένο χριστιανικό αφήγημα, και οι οποίες ανεδείκνυαν τις γυναίκες ως αδύναμες, αμαρτωλές, σεξουαλικά ακόρεστες και ακατάλληλες να δρουν έξω από τα όρια του ιδιωτικού, μάλλον υπερέβησαν τις όποιες απόπειρες διάρρηξης των έμφυλων διαχωρισμών στην πρώιμη νεότερη Αγγλία. Παρά την προαναφερθείσα συμμετοχή των γυναικών στα πολιτικά πράγματα, και την ανάδειξη ακόμη από μέρους τους της μαχητικής πλευράς της μητρότητας, η αντίθετη προς αυτήν εικόνα

²⁷⁶ Jacqueline Eales, ό.π., σελ. 198-103.

της παθητικής και ταπεινής γυναίκας ή της αμαρτωλής πόρνης, έδειχνε να κερδίζει έδαφος στο διανοητικό σύμπαν της εποχής. Οι αντιλήψεις αυτές γίνονται φανερές και μέσα από την παρατήρηση της αντιμετώπισης των βρεφοκτονιών, της πορνείας και της μαγείας, εγκλημάτων άμεσα συνδεδεμένων με τη γυναικεία σεξουαλική ελευθεριότητα. Η νομοθεσία ενάντια στα εγκλήματα αυτά, η οποία ήταν ιδιαίτερα αυστηρή, εστίαζε στην ανάγκη πατριαρχικού ελέγχου επί της ‘εγγενούς’ γυναικείας αδυναμίας, και αγνοούσε τις όποιες άλλες ικανότητες είχαν τελικά επιδείξει οι γυναίκες του αγγλικού 17^{ου} αιώνα.

Στον αντίποδα όλων αυτών των ανυπάκουων, άσεμνων, ύποπτων γυναικών, ξεδιπλώθηκε σταδιακά ένα νέο είδος θηλυκότητας, η ιδανική γυναίκα και σύζυγος, που ήταν υπάκουη, παθητική, οικονόμα, σιωπηλή, αγνή και αφοσιωμένη στην εργασία. Οι ρόλοι των γυναικών περιγράφονταν όλο και περισσότερο με όρους οικιακού χαρακτήρα, με τις γυναίκες των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων να είναι υποταγμένες μέσα στον γάμο και περιορισμένες στη σφαίρα της αναπαραγωγής.²⁷⁷ Αυτή η αλλαγή αποκρυσταλλώθηκε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Έτσι, οι στερεοτυπικές αποτυπώσεις των γυναικείων υποκειμένων, όπως αυτές εκπέμπονταν από τις εκκλησιαστικές και κοσμικές αρχές κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο της εγκαθίδρυσης της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, της σταδιακής δόμησης της πολιτικής της Αγγλικανικής Εκκλησίας, του κυνηγιού μαγισσών και των όσων κοινωνικών, οικονομικών, ιδεολογικών και πολιτικών διεργασιών της περιόδου, εγκαταλείφθηκαν. Ενώ στους δύο αυτούς αιώνες οι γυναίκες παρουσιάζονταν σαν άγρια πλάσματα, διανοητικά αδύναμες, σεξουαλικά ακόρεστες και ανίκανες για αυτοέλεγχο, στον επόμενο αιώνα περιγράφονται ως παθητικές, ασεξουαλικές, καλές μητέρες, περισσότερο υπάκουες και ηθικές από τους άνδρες, ικανές μέχρι και να ασκήσουν ηθική επίδραση επάνω τους.²⁷⁸ Παράλληλη, κατά την μετάβαση στον μακρό 18^ο αιώνα, και σύμφωνα με την ιστορία του φύλου, είναι και η αντικατάσταση της εικόνας του αγχώδους ως προς τη γυναικεία ανυπακοή πατριάρχη, από εκείνη του ευγενικού κυρίου, του οποίου ο ανδρισμός εκφράζεται πλέον σε σχέση με τους άλλους άνδρες, και όχι σε σχέση με τις γυναίκες.²⁷⁹

²⁷⁷ Carolyn Merchant, *ό.π.*, σελ. 148.

²⁷⁸ Sylvia Federici, *ό.π.*, σελ. 147. Martin van Gelderen, Quentin Skinner (eds.), *Republicanism, A Shared European Heritage*, Volume II, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, 2002, σελ. 103.

²⁷⁹ Alexandra Shepard, *ό.π.*, σελ. 284.

Βιβλιογραφία:

Πρωτογενείς πηγές:

Richard Brathwaite, *The English Gentlewoman, Drawne out to the full body: Expressing, what habiliments doe best attire her, what ornaments doe best adorne her, what complements doe best accomplish her*, Printed by B. Alsop and T. Fawcet, London, 1631.

William Gouge, *Of Domestical Duties. Eight Treatises. I. An exposition of that Part of Scripture out of which Domestical Duties are raised. II. A right Conjunction of Man and Wife, Common mutuall Duties betwixt Man and Wife. III. Particular Duties of Wives. IV. Particular Duties of Husbands. V. Duties of Children. VI. Duties of Parents. VII. Duties of Servants. VIII. Duties of Masters*, The Third Edition, Printed by George Miller, London, 1634.

Joseph Hall, *Quo vadis? A iust censure of travel as it is commonly undertaken by the gentlemen of our nation*, Printed by Edward Griffin, London, 1617.

William Perkins, *Christian Oeconomie or A Short Survey of the Right manner of Erecting and Ordering a Familie according to the Scriptures*, First written in Latine by the author M. W. Perkins, and now set forth in the vulgar tongue, for more common use and benefit, by Tho. Pickering, Imprinted by Felix Kyngston, London, 1609.

William Whately, *A Bridebush or A Weddding Sermon: Compendiously describing the Duties of Married Persons, By performing whereof, Marriage shall be to them great Helpe, which now finde a little Hell*, Printed by William Laggard, London, 1617.

Δευτερογενής βιβλιογραφία:

Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.

Δήμητρα Βασιλειάδου, Γλαύκη Γκότση (επιμ.), *Ιστορίες για την Σεξουαλικότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2020.

I. Breward, “The significance of William Perkins”, *Journal of Religious History*, Volume 4, Issue 2, December 1996, pp. 113-128.

Renate Bridenthal and Claudia Koonz (eds), *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin, Boston, 1977.

Bernard Capp, *When Gossips Meet. Women, Family and Neighborhood in Early Modern England*, Oxford University Press, New York, 2003.

Jocelyn Catty, *Writing Rape, Writing Women in Early Modern England*, Palgrave Macmillan, 1999.

John Coffey & Paul C. H. Lim, *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge University Press, 2008.

Alison Conway, “Defoe’s Protestant Whore”, *Eighteenth Century Studies*, Vol. 35, Winter, 2002.

David Cressy, Lori Anne Ferrell, *Religion and Society in Early Modern England: A Sourcebook*, Second Edition, Routledge, Taylor & Francis Group, New York and London, 2005.

David Cressy, *Literacy and Social Order, Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1980.

Ανδρονίκη Διαλέτη, «Αναζητώντας το γυναικείο υποκείμενο στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη: πρόσφατες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις», *Τα Ιστορικά*, Τόμος Τριακοστός, Τεύχος 58, Ιούνιος 2013, Αθήνα.

Jacqueline Eales, *Women in Early Modern England, 1500-1700*, UCL Press, Taylor &

Francis Group, 1998.

Sylvia Federici, *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα, Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, Εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη, 2011.

Κώστας Γαγανάκης, «Η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση 1517-2017. Μύθοι και κληρονομίες», 2018, στον διαδικτυακό ιστότοπο: http://clioturbata.com/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82/gaganakis_luther_1517/ (τελευταία επίσκεψη: 18/11/2021)

Κώστας Γαγανάκης, *Ο πόλεμος των λέξεων. Θρησκευτική Διαμάχη και Προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*, Νεφέλη, Αθήνα, 2003.

Νικολέττα Γιαντσή-Μελετιάδη, *Μορφές Γυναικείας Δράσης Περιθωριακού Χαρακτήρα στη Δυτική Ευρώπη κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, Το Κίνημα των Beguinae*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 2001.

Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Φουρναράκη Ελένη (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία, Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Ασίνη, 2015.

Laura Gowing, “Secret Births and Infanticide in Seventeenth-Century England”, *Past & Present*, Aug. 1997, No 156, σελ. 87-115.

Catherine Gray, *Women Writers and Public Debate in 17th Century Britain*, Palgrave Macmillan, 2007.

Paul Griffiths, “The structure of Prostitution in Elizabethan London”, *Continuity and Change*, Volume 8, Issue 01, May 1993.

Ann Hughes, *Gender and the English Revolution*, Routledge, London and New York, 2012.

Ann Hughes, *The Causes of the English Civil War*, Second Edition, Macmillan Press LTD, 1998.

Christopher Hill, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Penguin Books, 1986.

Olwen Hufton, *Ιστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Νεφέλη, Αθήνα, 2003.

Joyce L. Irwin (ed.), *Anna Maria van Schrumman, Whether a Christian Woman should be Educated and Other Writings from her intellectual circle*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1998. Από τη σειρά βιβλίων: Margaret L. King, Albert Rabil Jr. (eds.), *The Other Voice in Early Modern Europe*, University of Chicago Press.

Susan C. Karant-Nunn, Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women, A Sourcebook*, Cambridge University Press, 2003.

Joan Kelly, *Women, History & Theory, The essays of Joan Kelly*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1984.

Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England, A regional and comparative study*, Second Edition, Routledge, London, 1999.

Ruth Mazo Karras, *Common Women, Prostitution and Sexuality in Medieval England*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1996

Christina Malcolmson, Mihoko Suzuki (eds), *Debating Gender in Early Modern England, 1500-1700*, Palgrave Macmillan, 2002.

Teresa A. Meade, Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, Blackwell, 2006.

Carolyn Merchant, *The Death of Nature, Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Harper & Row Publishers, San Francisco, 1983.

John Morrill, *The Nature of the English Revolution*, Routledge, London and New York, 1994.

Penny Richards, Jessica Munns (eds.), *Gender, Power and Privilege in Early Modern Europe: 1500-1700*, Taylor and Francis Group, 2014.

Lyndal Roper, "Discipline and Respectability: Prostitution and the Reformation in Augsburg", *History Workshop Journal*, Volume 19, Issue 1, Spring 1985, pp. 3-28.

Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil, Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, Routledge, London & New York, 1994.

Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*, Clarendon Press, 1991.

Alexandra Shepard, "From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500-1700", *Journal of British Studies*, Vol. 44, No. 2, Cambridge University Press, April 2005, pp. 281-295.

Julie Spraggon, *Puritan Iconoclasm during the English Civil War*, The Boydell Press, Studies in Modern British Religious History, Volume 6, 2003.

Kirsi Stjerna, *Women and the Reformation*, Blackwell Publishing, United Kingdom, USA,

2009.

Sarah Toulalan, Kate Fisher (eds.), *The Routledge History of Sex and the Body, 1500 to the Present*, Routledge, London and New York, 2013.

Martin van Gelderen, Quentin Skinner (eds.), *Republicanism, A Shared European Heritage*, Volume II, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, 2002.

Lotte van de Poll, *The Burger and the Whore, Prostitution in Early Modern Amsterdam*, Oxford University Press, 2011.

Garthine Walker, “Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern England”, *Gender & History*, Vol. 10, No. 1, April 1998, σελ. 1.

Barbara J. Whitehead, *Women’s Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, New York & London, 1999.

Merry E. Wiesner-Hanks, “Beyond Women and the Family: Towards a Gender Analysis of the Reformation”, *Sixteenth Century Journal*, XVIII, No. 3, 1987, pp. 311-321.

Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, Routledge, London and New York, 2000.

Merry E. Wiesner-Hanks, *Gender in History. Global Perspectives*, Second Edition, Wiley-Blackwell, 2011.

Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Ξιφαράς, Αθήνα, 2008.

Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2000.

Paula M. Woods, “Greene’s Conny-Catching Courtesans: The Moral Ambiguity of Prostitution”, *Explorations in Renaissance Culture*, Volume 18, Issue 1, 1992.

Μεταπτυχιακές Διπλωματικές Εργασίες:

Αθηνά Σπανίδου, *Η αγγλική Μεταρρύθμιση και η εδραίωσή της μέσα από τη συμβολή των γυναικών, 1525-1560*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2019, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2876331>.

Θεοδώρα Σωτηροπούλου, *Στερεοτυπικές αποδόσεις του γυναικείου φύλου και πως αυτές διαμορφώνουν την πολιτική σκηνή της δυναστείας των Τυδώρ. Τα παραδείγματα της Μαρίας και Ελισάβετ Τυδώρ*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2019, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2883534>.

Αντώνης Φλέγκας, *Η λαϊκή βασιλοφροσύνη στον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο, 1642-1651*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2019, <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/2883353>.